

वन तथा वातावरण

डिफानको स्मारिका

वर्ष २

अंक २

२०७९ असोज

2022 Sept

प्रकाशक

प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ-नेपाल
Democratic Foresters' Association of Nepal

बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल

सम्पादकीय

नेपालको प्रजातान्त्रिक इतिहासमा वन क्षेत्रमा प्रजातान्त्रिकरणको अभ्यासमा विश्वमै अनुकरणीय रूपमा रहेको वन क्षेत्रको व्यवस्थापनलाई समुदाय तथा जनतामैत्री बनाउनको लागि विशेष गरी राष्ट्रिय वन योजना २०३३ अनुरूपको जनसहभागितालाई आत्मसात गर्ने काम बहुदलीय शासन प्रणालीको अभ्युदय भए पश्चात नेपाली काङ्ग्रेस सरकारको पालामा नै भएको थियो । वन ऐन २०४९ पश्चातमात्र वन क्षेत्रमा प्रजातान्त्रिकरणको कार्यमा सङ्गठन तथा कार्यक्रमहरू समाहित हुन थालेको हो । यस क्षेत्रमा विभिन्न प्रयासहरू भएको भएतापनि वातावरण तथा वन क्षेत्रमा यसको मूल्य मान्यता तथा यस क्षेत्रको वैज्ञानिक अवधारणा बमोजिमको विकास तथा यसको फाइदाहरू उपयोग गर्ने कार्यमा अझ पनि नेपाल पछाडि परिरहेको छ ।

वनले ढाकेको क्षेत्र ४५ प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ तर पनि यस क्षेत्रमा सरकारबाट बजेट विनियोजन ज्यादै कम राष्ट्रिय बजेटको सामान्यतया एक प्रतिशतको वरिपरि नै रहेको छ भने केही हदसम्म भए पनि प्रदेश सरकारहरूबाट बजेट विनियोजन केन्द्रको भन्दा बढी गरिरहेका छन् । वन क्षेत्रमा लगानी कम भएको तथा यसको कारण खोज्दा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान ज्यादै कम भएको भन्ने गरिन्छ । वन क्षेत्रको योगदान वातावरणीय सेवा बापतको गणनालाई औपचारिकता नदिँदा यस क्षेत्रको अस्तित्व राष्ट्रिय विकासको मूलधारमा प्राथमिकता प्राप्त तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा राखिएको भएतापनि ओभ्रेलमा परेको अनुभूति सबै वन पेशाकर्मी तथा वन क्षेत्रका विज्ञहरूले महसुस गरेको विषय हो । वनको दिगो उपयोगमा सँधैजसो अवरोध र वन पेशाकर्मी

एवम् यस क्षेत्रमा लागिरहेको सरोकारवालाहरू बीच वनको दिगो तथा वैज्ञानिक व्यवस्थापनको विषयमा विभेदहरू पनि देखिएको छ ।

मानव समुदायमा परेको जलवायु परिवर्तनको असरलाई कम गर्न ज्यादै ठूलो बहस हुने गरेको छ र कार्यक्रमहरू पनि आइरहेका छन् तर कुनै पनि जैविक अस्तित्वको आफ्नै जीवनचक्र हुने गरेको र वनमा पाइने जीवहरूको व्यवस्थापनमा त्यसको बानीलाई वातावरणमैत्री बनाउन नसक्दा हाम्रा वन स्रोतहरूले ढाकेको क्षेत्रमा वृद्धि भएतापनि उत्पादनशील वनको वृद्धिदरमा औसतमा ह्रास आइरहेको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा वन क्षेत्रलाई अझ वातावरणमैत्री, जीवनमैत्री तथा दिगो व्यवस्थापनमैत्री व्यवस्थापन गरी उद्यमको विकासमा अभिवृद्धि नगर्दासम्म यस क्षेत्रले देशको लागि योगदानमा वृद्धि गर्न सक्दैन ।

यस क्षेत्रमा लागि पर्नको लागि प्रजातान्त्रिक अभ्यासलाई आत्मसात नगर्दासम्म यस क्षेत्रमा विकास तथा सुधार हुन नसक्ने निष्कर्ष रहेको छ । अतयवः वन क्षेत्रको योगदान वस्तुगत तथा सेवा दुबैको स्तुपरक आंकलन गरी यस क्षेत्रमा लगानी बढाउन सकेमा मात्र वातावरणीय सन्तुलनको साथमा जलवायु परिवर्तनबाट परेको असरलाई न्यूनीकरण गर्न योगदान पुग्ने भएकोले लहड तथा बहकिने काम नगरी यथार्थपरक विश्लेषण सहित वन क्षेत्रको दिर्घकालीन योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नको लागि नीति निर्माता लगायत वन पेशाकर्मीहरूलाई प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघले यस स्मारिका मार्फत अपिल गर्दछ ।

विमोचन प्रति

अध्यक्ष

दामोदर शर्मा

प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ नेपाल

बिशिष्ट अतिथि

शंकर भण्डारी

पूर्व वन तथा भूसंरक्षण मन्त्री
नेपाली कांग्रेस केन्द्रिय सदस्य

प्रमुख अतिथि

माननीय बालकृष्ण खौण

गृहमन्त्री

नेपाली कांग्रेस केन्द्रिय सदस्य

मिति: २०७८ साल आश्विन ८ गते ।

प्रकाशक	:	प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ-नेपाल
सर्वाधिकार	:	प्रकाशकमा
संस्करण	:	पहिलो (२०७० पुष) दोस्रो (२०७९ असोज)
प्रकाशन प्रति	:	१००१ प्रति
कम्प्युटर ले-आउट	:	फोरस्टर प्रिन्टर्स, बागबजार, काठमाडौं
मुद्रण:		प्रेस सलोसन, बागबजार, काठमाडौं
		प्रकाशित लेख, रचना सम्बन्धित लेखकका निजी विचार हुन् । जवावदेहीता स्वयं लेखकमा रहेको छ ।
संरक्षक	:	दामोदर शर्मा
सम्पादक मण्डल		पशुपति नाथ कोइराला राकेश कर्ण प्रकाश अर्याल विचित सिंह अमर साह विन्देश्वर पटेल

नेपाली कांग्रेस

केन्द्रीय कार्यालय

बी.पी. स्मृति भवन, काठमाडौं, नेपाल

आश्विन ०५, २०७९

शुभकामना !

नेपाली कांग्रेसको शुभेच्छुक संस्था प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ-नेपालले आफ्नो दास्रो अधिवेशनका अवसरमा प्रकाशन गर्न लागेको "वन तथा वातावरण" नामक स्मारिकाको पूर्ण सफलताको कामना गर्दछु ।

प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ-नेपालले वन, वातावरण र जैविक विविधताको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदान प्रशंसनीय छ । यस स्मारिकाले देशमा रहेको बहुमुल्य वन सम्पदा र वातावरण संरक्षणका क्षेत्रका वस्तु स्थिती वारे यथार्थ जानकारी दिन र वन बिज्ञहरुले अध्ययन गरेका र कार्य सम्पादन गरेका क्षेत्रका अनुभवहरु समावेश हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

वन, जंगल संरक्षण र दिगो विकासमा पार्टीको सदा साथ रहनेछ भन्ने विश्वास दिलाउँदै, प्रकाशोन्मुख स्मारिका र दोस्रो अधिवेशनको पूर्ण सफलताको शुभकामना प्रकट गर्दछु ।

जय नेपाल !

शेरबहादुर देउवा
सभापति

टेलिफोन : (००९७७-९) ५१८३२६३ / ५१८३२६४ / ५१८३२६५, फ्याक्स : ५१८३२६६

Mail:ncparty@wlink.com.np/info@nepalicongress.org/Internet Access:http://www.nepalicongress.org

e-1

Democratic Foresters' Association (DFAN)

Nepal

Democratic Foresters' Association (DFAN) is a professional organization representing the Democratic foresters of Nepal. It promotes forest resources toward sustainable management in Nepal and provides scientific expertise in forestry, biodiversity, environment, and other related issues of natural resource management.

Democratic Foresters' Association (DFAN), established on Sunday 20th November 2011, is only the leading professional association of democratic foresters in Nepal. It is a forum where democratic foresters can bring their collective thoughts and efforts for enhancing the prestige of their profession. Its motto is to establish the prosperity and progress of Nepalese forestry and foresters. It has a mission to see sustainable natural resources conservation and management through participatory and scientific approaches. The association also guides its members to work in their professional capacity to ensure the continuous flow of productive, protective, and social goods and services from land, forests, environment, and biodiversity resources for general well-being in perpetuity. This Association is going to be affiliated

The main objectives

The main objectives are:

- To assist political leaders in the planning process of natural resource management and provide technical support to leaders in natural resource management and conservation-related issues.
- To develop the professional competence of the members in the field of forestry, climate change, and disaster management.
- To Boost the morale of the members.
- To enhance awareness among the general public about the importance of the scientific management and conservation of forests, soil, environment, climate and watershed, wildlife, and biodiversity;
- To exchange information on forestry, environment, climate, and related natural resources issues with national and international institutions;
- To provide expertise services on forestry, soil, environment, and related natural resources and environmental issues to persons, institutions, and or government.
- To search platforms of the forest development, environment conservation, and climate change-related field for capacity building and lesson learning and disseminate the gained knowledge and skill to the societies.
- To play a leading role in assisting and advising the government to formulate sound natural resources management policies; and
- To organize conferences, workshops, seminars, and talk programs to discuss and suggest policy and technical matters on forestry and related natural resources issues.

अध्यक्षको कलम

नेपालको प्राकृतिक स्रोत र साधन मध्येको महत्वपूर्ण मानिने वनसम्पदालाई मानवीय आवश्यकता, स्वच्छ वातावरणसहित वातावरणीय सन्तुलन तथा जलवायु समानुकुलनमा दिगो रूपमा टेवा दिन सक्नु आजको आवश्यकता हो । राष्ट्र विकासका लागि वनसम्पदाको अहम भूमिकालाई दृष्टिगत गर्दै यस सम्पदालाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा बृहत् योगदान दिन सक्ने प्राथमिक क्षेत्रको रूपमा स्थापित गर्न सङ्गठित प्रयासको आवश्यकता महसुस भइरहेको अवस्थामा २०६८ सालमा देशभित्र कार्यरत वन प्राविधिकहरूको एउटा भेलाले प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक सङ्घ-नेपाल डिफान नामक संस्थाको स्थापना गरेको व्यहोरा यहाँहरूसमक्ष पुनःस्मरण गराउँदछु । संस्था स्थापना भएको करिब दुई वर्षपछि मिति २०७० भदौ १३ गते बसेको नेपाली काँग्रेसको केन्द्रीय समिति बैठकबाट यस संस्थाले शुभेच्छुक संस्थाको मान्यता पनि प्राप्त गरेको छ ।

हामीलाई स्मरण छ, यस संस्थाको गतिविधिलाई कदर गर्दै पाटीले शुभेच्छुक संस्थाको मान्यता दिएलगत्तै हामी विधान तयारी तथा संशोधन, सदस्यता वितरण, शाखा र समिति गठन गर्दै विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै सङ्गठन विस्तार अभियानका रूपमा अगाडि बढायौं, फलस्वरूप एक वर्षको अन्तरालमा ४० जिल्लामा डिफान जिल्ला समिति र पाँचै विकास क्षेत्रमा डिफान क्षेत्रीय समिति गठन गर्न सफल भई २०२ सदस्य प्रतिनिधिहरूको सहभागितामा २०७१ भाद्र २८ गते आफ्नो प्रथम अधिवेशन सम्पन्न गर्न सफल भएका थियौं ।

स्थापना कालमा अर्थात् आ.व. २०६८/०६९ मा २० जना सदस्यबाट स्थापना गरिएको यो संस्था आ.व. २०६९/०७० मा ६० र आ.व. २०७०/०७१ सम्म पुग्दा २०२ सदस्य सङ्गठित भएका थियौं । देश

सङ्घीयतामा प्रवेश गरे सँगै हामी पनि सङ्गठनलाई प्रदेश स्तरमा फैलाउने प्रयत्नस्वरूप आ.व. २०७७ र २०७८ मा सातै प्रदेशमा डिफानको प्रदेश समिति गठन गर्न सफल भयौं । सङ्गठन विस्तारका क्रममा दोस्रो महाधिवेशन गर्दा हामी ८५० जना सदस्य सङ्गठित भएका छौं ।

यस संघको प्रमुख उद्देश्य नै प्रकृति, वन तथा वातावरणको क्षेत्रमा प्रजातान्त्रिक अवधारणा अनुरूपनै स्थानीय समुदायहरू र प्राकृतिक विज्ञानको आधारमा मात्र दिगो उपयोग तथा यसको बुद्धिमतापूर्वक सदुपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने मूल सिद्धान्तमा अडिग हुनु हो । वन प्राविधिकहरू पनि प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया वा यसको व्यवस्थापन तथा सदुपयोगमा विज्ञानलाई आत्मसात नगरी बहकिएको अवस्थामा अबका दिनमा यो सङ्गठन प्रजातान्त्रिक मूल्य, मान्यता र स्वीकृत विश्वव्यापीरूपमा रहेको वैज्ञानिक अवधारणामा आधारित वन व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरूलाई राष्ट्रिय, प्रादेशिक, जिल्ला तथा स्थानीय तहका वन नीति नियमहरूमा समावेश गराउँदै वनसम्पदाको दिगो व्यवस्थापनका लागि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन प्रणाली अवलम्बन गर्दै जनताको अधिकार र वन पैदावारमाथि उपयोगमा पहुँच स्थापित गराउन स्वदेश तथा विदेशमा रहेका क्रियाशील वनकर्मी वन-विज्ञ तथा वन प्राविधिकहरूको सहभागितामा परिचालित हुने गरी प्रजातन्त्रवादी वन प्राविधिकहरूको साभ्ना संस्थाको रूपमा क्रियाशील हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

अन्तमा, यस सङ्घलाई हालको अवस्थासम्म पुऱ्याउन सहयोग गर्नु हुने सबै अग्रज, दाजुभाइ, दिदीबहिनी, इष्टमित्रहरू एवम् शुभेच्छुक वर्गमा आभार व्यक्त गर्दछु । जय नेपाल ।

दामोदर शर्मा

मर्यादित पेशा चुस्त संगठनः समृद्धिको लागि वनको वैज्ञानिक व्यवस्थापन भन्ने मुल नाराका साथ प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ लुम्बिनी प्रदेशको प्रथम अधिवेशनमा पारित लुम्बिनी

घोषणा पत्र

नेपालको कुल भूभागको ४४ प्रतिशत भन्दा बढी भूभाग ओगट्ने वन क्षेत्रको उचित व्यवस्थापनबाट मात्र समृद्धिको सपनालाई साकार पार्न सकिने कुरामा प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ विश्वास गर्दछ । नेपालको समग्र वन क्षेत्रले वन, जैविक विवधता तथा वातावरण संरक्षणमा मात्र योगदान गरेको छैन, नेपालको प्रमुख वैदेशिक मुद्रा आर्जनको मुख्य श्रोत रहेको पर्यटन क्षेत्रको मुख्य आकर्षणको रूपमा रहेको छ । नेपालको जैविक विविधताको प्रमुख श्रोत वन क्षेत्र नै रहेको कुरामा कतै विवाद छैन साथै कृषि क्षेत्रको प्रमुख आधारको रूपमा खेलेको भुमिका र जलाधार व्यवस्थापन मार्फत जैविक विविधताको उच्चतम र दीगो व्यवस्थापनका लागि भू तथा जलाधार व्यवस्थापनलाई वन क्षेत्रको अभिन्न कार्यक्रमको रूपमा राख्नुपर्ने कुरालाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने ठहर यस अधिवेशन गर्दछ । यसरी वन, वन्यजन्तु, भू तथा जलाधार व्यवस्थापनलाई समान महत्व दिई उच्च मनोबलयुक्त वन संगठन निर्माण गर्न तपसील बमोजिमको ७ बुँदे घोषणा पत्र जारी गरेका छौः

१. समृद्धिको प्रमुख आधारको रूपमा रहेको वन क्षेत्रको व्यवस्थापनको लागि वन सम्बर्द्धनमा आधारित वन व्यवस्थापनका लागि अविलम्ब वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सङ्घीय तथा प्रदेश वन नियमावलीमा समावेश गर्ने ।
२. मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरेपछि सँघ, प्रदेश र स्थानीय तह समेतको सक्रिय समन्वय र सहकार्यमा वन क्षेत्रको समग्र व्यवस्थापन गर्ने ।
३. जलाधार व्यवस्थानको लागि नदी प्रणालीमा आधारित जलाधार व्यवस्थापन अवलम्बन गर्ने ।
४. सङ्घीयता कार्यान्वयन संगै वन क्षेत्रमा रोकिएको पदपूर्तिले वन सेवामा जनशक्तिको अभाव हुनुका साथसाथै वन क्षेत्रमा शैक्षिक वेरोजगारी अन्त्यका लागि सातवटै प्रदेश र सङ्घीय सरकार मार्फत रिक्त दरबन्दी पदपूर्तिका लागि सङ्घीय तथा प्रदेश निजामति सेवासम्बन्धी कानूनतर्जुमा गरी यथाशीघ्र लागु गर्नपहल गर्ने ।
५. वढ्दो संरक्षित क्षेत्रको संख्या र क्षेत्र अनुस्यू वन संगठनको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने ।
६. प्रदेशमा कार्यरत वन सेवाको कर्मचारीको पेशागत मर्यादाको लागि अविलम्ब ड्रेसकोड लागू गर्न पहल गर्ने ।
७. बढ्दो वन प्राविधिकको संख्या र वन पेशामा भैरहेको अतिक्रमण रोक्न अविलम्ब वन परिषद् Forest Council निर्माणमा सङ्घीय सरकार संघ माग गर्ने ।
८. वन प्राविधिकको सेवालाई प्रभावकारी बनाउन संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले पर्यापर्यटन Nature Based Tourism लगायत अन्य हरित रोजगारी श्रृजनामा कम्तीमा ५ प्रतिशत रकम विनियोजन गरी वन क्षेत्रलाई रोजगारीको प्रमुख गन्तव्यको विकास गर्न माग गर्ने ।

इति सम्वत् २०७८ साल पौष १० गते शनिबार, शंकरनगर रूपन्देही, लुम्बिनी प्रदेश ।

विषय सूची

बिषयहरू	पृष्ठ
Democratic Foresters' Association (DFAN) Nepal	
अध्यक्षको कलम	
लुम्बिनी घोषणापत्र	
नेपालको वन स्रोतबाट आर्थिक समृद्धिका अवसर तथा उपाय बारे संक्षिप्त चर्चाश्याम प्रसाद शर्मा	८
Community Forest Governance in Federal Nepal : Oppertunity And Threats Keshav Raj Acharya, Krishna Prasad Dahal, Prabin Bhusal, Bikash Adhikari and Achyut Gyanwali	१७
साभेदारी वनको अवधारणा र विकास - यादव प्रसाद भण्डारी	२९
नेपालमा निजी वन विकास: समृद्धिको आधार - कृष्ण प्रसाद भट्ट	३१
निजी वनहरुबाट सिर्जना भएको आम्दनी र वनमा देखिएकारोग किरा तथा रोकथामका उपायहरु (मोरङ) - प्रमेश्वर पासवान	३७
वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन कानुनी व्यवस्था - शेर सिंह ठगुन्ना	४३
दुर्लभ वन्यजन्तु डल्फिन भोजराज श्रेष्ठ गुलेली बाजे	४८
बस्तीमा वन शैलका शिखरमा, हाँसी रमाऊ तरु कविता - प्रकाश अर्याल	५३
कैलालीके मनमोहक हरियर वनवा कविता - महागायक मनी राम चौधरी	५५
समृद्धिका लागि वन परियोजना - पशुपति नाथ कोइराला तथा यज्ञमूर्ति खनाल	५६
जलवायु परिवर्तनको वहस,लोकतान्त्रिक समाजवाद र शिक्षा - भोला भट्टराई	६१
हाम्रो मति कविता -नरेन्द्र पराशर	७४
Monsoon, Our God Incarnate (a free verse) a Poem	७९
कैलाली जिल्लामा सामुदायिक वनको कोषको रकम परिचालन तथा संस्थागत क्षमता विकास: डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को एक मामिला अध्ययन -केशव पराजुली	८०
लगाऔं रुख कविता - पशुपति नाथ कोइराला	९०

नेपालको वन स्रोतबाट आर्थिक समृद्धिका अवसर तथा उपाय बारे संक्षिप्त चर्चा

१. पृष्ठभूमि

सन् १९९९ मा नेपालको वनको क्षेत्रफल ४२ लाख ४८ हजार ८ सय हेक्टर थियो र पहुँच हुने वन क्षेत्रको जम्मा काठको आयतन (Stem volume) ३८ करोड ७५ लाख घनमीटर थियो र पहुँच हुने वनको क्षेत्रफल २१ लाख ७९ हजार ३ सय हेक्टर थियो । प्रतिहेक्टर वनमा औसत आयतन १७८ घन मीटर रहेको थियो । उक्त अवधि को तथ्यांक अनुसार काठ उत्पादन हुने २५ प्रजातिहरू मध्ये सालको जम्मा काठ आयतन १० करोड ९४ लाख घनमीटर थियो र त्यसको अनुपात २८.२५ रहेको पाइन्छ ।

सन् २०१४ को वनको गणनामा वनको क्षेत्रफल ५९ लाख ६२ हजार हेक्टर थियो र वनले कुल भूभागको ४०.३६% क्षेत्र ओगटेको देखिन्छ । त्यस्तैगरी अन्य काठ तथा बुट्यान क्षेत्र ६ लाख ४८ हजार रहेको र कुल भूभागको ४.३८% देखिन्छ र दुवै क्षेत्रफल जोडदा कुल भूभागको ४४.७४% भूभाग रहेको देखिन्छ । उक्त अवधिको गणनामा १० से.मी.भन्दा वढी व्यास भएको रूख संख्या २ अर्ब ५६ करोड ३३ लाख र कुल काण्ड आयतन ९ (Stem Volume) ९८ करोड २३ लाख ३२ हजार घनमीटर रहेको देखिन्छ । औसत वनको मौज्जात १६४.७६ प्रति हेक्टर अनुमान गरीएको छ ।

यसरी दुवै वनको गणनालाई विश्लेषण गर्दा करिव औसत वनको मौज्जात १३ घनमीटर प्रति हे घटेको एकिन गर्न सकिन्छ । यसरी करिव १५ वर्षको अन्तरालमा वनको मौज्जात १३ घनमीटर प्रति हे घट्नुमा धेरै कारणहरू रहेको देखिन्छ । नेपालमा वन व्यवस्थापनको इतिहास

श्याम प्रसाद शर्मा

हेर्दा कहिले ढलेको, पडेको, मरेको, सुकेको वा 4D अर्थात् dead, dying, diseased / decayed रूखहरू हटाउने कार्य भई व्यवस्थापन भएको, कहिले सक्रिय वन व्यवस्थापन, कहिले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन, कहिले दिगो वन व्यवस्थापनको नाममा वन व्यवस्थापन भएको देखिन्छ । विभिन्न नामका आधारमा वन व्यवस्थापन भएतापनि औसत वनको मौज्जात घटेको हुनाले कुशलता पूर्वक तथा सक्षमतापूर्वक व्यवस्थापन हुनसकेको यकिन गर्न सकिन्छ। यही समस्यालाई मध्यनजर गरी समस्याका प्रमुख कारणहरू तथा विगतको साल वनको वृद्धि तथा उत्पादन को आधारमा भविष्यमा कसरी साल वन व्यवस्थापन गर्दा उत्पादनमा वृद्धि गरी कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा वृद्धि तथा आम्दानी गर्न सकिन्छ भन्नेबारे छोटकरीमा चर्चा गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

२. साल वन व्यवस्थापनबाट बाट हुन सक्ने वृद्धि र उत्पादनको अनुमान

सन् १९९५ मा एकैनास रहेको साल वनको वृद्धि तथा उत्पादनलाई विश्लेषण गर्दा क्षेत्रांक गुणस्तर १, २, ३ र ४ वन क्षेत्रको ८० वर्ष उमेर भएको खडा रूखको (Standing Trees) को काठको आयतन क्रमशः ६३०, ४६१, ३०३ र १६९ घनमीटर

उत्पादन अनुमान गरिएको छ । सन् १९९५ र हालको गणनाको वनको मौज्जात विश्लेषण गरी तुलना गर्दा गुणस्तर १ को साल वनमा ३.९ गुणा उत्पादन कम, गुणस्तर २ को साल वनमा २.८५ गुणा उत्पादन कम, गुणस्तर ३ को साल वनमा १.८७ गुणा उत्पादन कम र गुणस्तर ४ को साल वनमा १.०५ गुणा उत्पादन कम रहेको देखियो । यसरी साल वनको उत्पादन कम हुनुमा विविध कारणहरू मध्ये केही महत्वपूर्ण कारणहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

३. वन व्यवस्थापन नहुनुका महत्वपूर्ण कारणहरू

सक्षमता एवं गुणस्तरीय किसिमले वन व्यवस्थापन नहुनुमा विभिन्न सन्दर्भ सामग्री तथा लेखकको कार्यअनुभवको आधारमा महत्वपूर्ण कारणहरूलाई तपसीलको बुँदाहरूमा उल्लेख गरिएको छ:

- ३.१ नीतिगत स्थिरता नहुनु
- ३.२ सञ्चारमाध्यममा काठसम्बन्धी व्याप्त नकारात्मक सन्देश सम्प्रेषण हुनु
- ३.३ जनमानसमा हरियो रूख काट्नु हुँदैन भन्ने सोच हुनु
- ३.४ वन व्यवस्थापन गर्दा रणनीतिक (Strategic) आधारमा रूखको चक्र वा कटान अवधि वा उत्पादन अवधिको आधारमा दिगो कटानीको प्रक्षेपण नहुनु
- ३.५ दातृ निकायहरूले वन क्षेत्रको नीति आफ्नो अनुकूल तथा प्रभावमा लागु गराउनु
- ३.६ वनकर्मी तथा समूहबाट हुने वन व्यवस्थापनमा प्रत्येक वनको Stand को संरचनालाई दृश्यमा उतारी कार्ययोजनामा लेख्ने तथा देखाउने कार्यमा प्रायः सक्षमता नदेखिनु
- ३.७ वनकर्मीले वनको अवस्था, इतिहास, स्रोतहरू तथा हरेक वनको Stand को विभिन्न विकल्पहरू राम्ररी पहिचान गर्न नसक्नु

३.८ वनकर्मी तथा समूहका सदस्यहरूमा राष्ट्रिय, स्थानीय तथा प्रादेशिक स्तरमा काठ दाउराको माग र आपूर्ति बारे गहन विश्लेषण हुन नसक्नु

३.९ विक्रीहुने काठको हरेक बिन्दुमा मूल्यवृद्धि कर सहितको मूल्य र आयकर ठीक तरिकाले मूल्यांकन हुन नसक्नु

३.१० वनकर्मी र सामाजिक अभियन्ता बीच सामाजिक आवश्यकता बारे यथोचित मूल्यांकनको कार्य हुननसक्नु

३.११ वनलाई अर्थात काठ उत्पादनलाई एक उद्यमको रूपमा स्थापना गर्नको लागि आवश्यक पर्ने बृहत् आर्थिक तथा वित्तीय विश्लेषण कार्य हुन नसक्नु

३.१२ प्रत्येक पाँच वर्षमा बहुसरोकारवाला निकायहरूबीच अनुगमनको सूचकहरू यकिन गरी यथार्थ अनुगमन मूल्यांकन तथा पृष्ठपोषण कार्य हुन नसक्नु

३.१३ वनकर्मी तथा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन गर्ने सरोकारवालाहरूबीच वनमा रहेको प्रत्येक रूखको संरक्षण, उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी वहन हुने किसिमले वनको सङ्गठन, संरचना, दण्ड सजाय, पुरस्कारको मापदण्ड निर्धारण नहुनु

३.१४ वनको विभिन्न आयामहरू जस्तै पारिस्थितिकीय, आर्थिक, सामाजिक, प्रविधि, संस्थागत र वन संवर्धनको यथार्थपरक विश्लेषण नगरी वन कार्ययोजना तयार गरिनु

४. वन व्यवस्थापन नहुनुका कारणहरूको संक्षिप्त विवेचना

नेपालमा वन व्यवस्थापन सापेक्षिक रूपमा

कुशलतापूर्वक र सक्षमतापूर्वक नहुनुका प्रमुख कारणहरूको संछिप्त विवेचनातपसील अनुसार गरीएको छः

४.१ नीतिगत स्थिरता नहुनु

काठ तथा वन पैदावर सँग सम्बन्धित विभिन्न नीतिहरूको विश्लेषण गर्दा प्रमुख केही उदाहरणहरू जस्तै सन् १९९९मा सरकारले पाँच वर्षसम्म रूख ढाल्न लगाएको प्रतिबन्ध गर्नु, सन् २०१० मा अनिश्चित कालको लागि काठको प्रतिबन्ध गर्ने निर्णय हुनु, सन् २०११ मा काठ कटान मुक्त वर्षको रूपमा मनाउने निर्णय हुनु र सन् २०१० मा चुरे क्षेत्रलाई सिमित प्रयोगको रूपमा संरक्षण गरी काठको प्रयोगमा सीमित गरिएको निर्णयहरू देखिन्छ।

त्यस्तैगरी व्यवस्थापिका संसद अन्तर्गत रहेको प्राकृतिक स्रोत र साधन समितिले गठन गरेको वन संरक्षण समस्या अध्ययन प्रतिवेदनले विक्रम संवत् २०६७ को प्रतिवेदनमा चुरेमा अत्याधिक रूख कटानीले चुरेका डाँडाहरू नाङ्गो देखिन थालेको भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तैगरी वन अतिक्रमण, वन विनाश तथा सामुदायिक वन सम्बन्धी उच्चस्तरीय जाँचबुझ आयोगको विक्रम संवत् २०६७ को प्रतिवेदनमा सामुदायिक वनले कटानलाई मात्र प्राथमिकता दिई वन सम्बर्धन र विकासका कार्यहरूलाई प्राथमिकता दिन नसकेको र सामुदायिक वनमा कटान प्रक्रिया प्राविधिक रूपमा त्रुटिपूर्ण रहेको उल्लेख भएको देखिन्छ । त्यस्तैगरी बिक्रम संवत् २०७७ मा संसदको लेखा उप समितिले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापनको नाममा चरम अनिमितता, चुरे क्षेत्रको दोहन र संवेदनशील वन क्षेत्र विनाश भएको निष्कर्ष निकालेको छ।

त्यस्तैगरी सन् १९७६ को हिमालय विनासको सिद्धान्तको प्रचारले समेत नेपालको वन क्षेत्रको राष्ट्रिय नीतिको परिदृश्यमा काठ व्यवस्थापन ओभरलमा परेको देखिन्छ । त्यस्तै गरी सन् १९९२

मा ब्राजिलमा भएको पृथ्वी शिखर सम्मेलनमा भएका सम्झौताहरूले जैविक विविधता संरक्षण , वातावरण संरक्षण र पारिस्थितिकीय प्रणालीको संरक्षण जस्ता मुद्दाहरूलाई प्रतिस्थापनमा जोड दिएको देखिन्छ। यसरी माथि उल्लेखित केही महत्वपूर्ण नीतिहरूबाट साल तथा अन्य काठको व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने कुरा नीतिमा स्पष्ट आउन नसकेको देखियो ।

४.२ सञ्चारमाध्यममा काठसम्बन्धी नकारात्मक सन्देश प्रचार गर्नु

नेपालको जनमानसमा रूख काट्नु हुँदैन भन्ने सोच प्रशस्तै देखिन्छ र यसमा सञ्चार माध्यमहरूले विज्ञान र तर्कलाई नजरअन्दाज गरी **Blanket approach** को आधारमा हरियो रूख काट्नु हुँदैन र काठ सम्बन्धी नकारात्मक समाचार सम्प्रेषण ले समेत वन व्यवस्थापनमा नकारात्मक असर परेको देखिन्छ ।

४.३ जनमानसमा हरियो रूख काट्नु हुँदैन भन्ने सोच हुनु

जनमानसमा समेत हरियो रूख पाली राख्नु पर्छ, काट्नु हुँदैन र रूख काटे पछि वातावरणमा भयावह असर पर्छ भन्ने आंशिक ज्ञानको कारण वन व्यवस्थापनको काम सक्षमतापूर्वक हुन सकेको देखिएन।

४.४ वन व्यवस्थापन गर्दा रणनीतिक (Strategic) आधारमा रूखको चक्र वा कटान अवधि वा उत्पादन अवधि को आधारमा दिगो कटानीको प्रक्षेपण नहुनु

नेपालको वन व्यवस्थापनमा प्राय एक वर्षदेखि १० वर्षसम्म तत्कालिक र मध्यम स्तरीय सोचको साथ कार्ययोजना निर्माण गरी कार्यान्वयन हुँदै आएको छ र अधिकांश कार्य योजनाहरूमा मुख्य मुख्य प्रजातिहरू जस्तै साल, सल्लो, सिसौ खयरको कटान चक्र ९व्यतबतथ्यल०

अर्थात् साना विरूवा हुर्काउने वा वृक्षारोपण गर्नेको समय देखि काट्ने समयसम्मको योजना निर्माण भएको पाइँदैन । यसरी साल जस्तो रूखको कटान चक्र (Rotation) ८० वर्ष मान्दा ८० वर्षपछि वनको अवस्था र स्थिति बारे प्रक्षेपण नगर्नाले वन व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन।

४.५ दातृ निकायहरूले वन क्षेत्रको नीति आफ्नो अनुकूल तथा प्रभावमा लागु गराउनु

वनको लगानी दीर्घकालीन हुनेभएकोले र साल प्रजातिको काठ उत्पादन गर्न सामान्यतया ८० वर्ष सम्म समय दिनु पर्ने हुँदा विभिन्न दातृ निकायहरूले कहिले जलवायु परिवर्तन, कहिले राष्ट्रिय निकुञ्जको विस्तार, कहिले वन प्रमाणीकरण, कहिले वातावरणीय सेवा कहिले गैरकाष्ठ वन उत्पादनको नारा तथा सोहीअनुसार नीति परिवर्तन हुँदा वन व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएको पाइएको छ।

४.६ वनकर्मी तथा समूहबाट हुने वन व्यवस्थापनमा प्रत्येक वनको Stand को संरचनालाई दृश्यमा उतारी कार्ययोजनामा लेख्ने तथा देखाउने प्राय सक्षमता नहुनु

वनकर्मीहरू तथा उपभोक्ता समूहबाट व्यवस्थापन हुने वनहरूमा हरेक क्तबलम लाई कति कति वर्षमा कस्तो दृश्य हुन्छ भनी कार्ययोजनामा स्पष्ट रूपमा नदेखाउनाले राजनीतिकर्मी, संचारमाध्यमहरूले उक्त कार्यको अनुभूति गर्न नसक्ने भएकोले वन व्यवस्थापन भनेको हरियो रूख काटेर वनविनाश हुने भने बुभाई तथा भोगाई रहेको देखिन्छ।

४.७ वनकर्मीले वनको अवस्था, इतिहास, स्रोतहरू तथा हरेक वनको Stand को विभिन्न विकल्पहरू राम्ररी पहिचान गर्न नसक्नु

प्रायः वनकर्मीहरूले वढी काठ व्यवस्थापनमा केन्द्रित भएर समष्टिगत वनको अवस्था, इतिहास,

स्रोतहरू तथा हरेक वनको Stand को विभिन्न विकल्पहरू राम्ररी पहिचान, विश्लेषण, संश्लेषण गर्न नसक्नु पनि वन व्यवस्थापन नहुनुको कारण हो ।

४.८ वनकर्मी तथा समूहका सदस्यहरूले राष्ट्रिय, स्थानीय तथा प्रादेशिक स्तरमा काठ दाउराको माग र आपूर्ति बारे गहन विश्लेषण हुन नसक्नु

वन विकास गुरुयोजना वि स २०४६ मा, नेपालको प्रत्येक व्यक्ति प्रतिवर्ष काठको खपत ०.११ घनमीटर अर्थात् ३.९ घन फीट तथा खाना पकाउन दाउराको (कृषिजन्य तथा अन्य इन्धन बाहेक) खपत पहाडतर्फ ६४० किलोग्राम थियो । सन् २०११ जुलाई देखि सन् २०११ जनवरी सम्मको एक आँकडाअनुसार काठको विकल्पको रूपमा स्टिल र अलमुनियम आयात गरी करिब रु ९० करोड विदेश पठाएको देखिन्छ ।

विक्रम सम्बत २०७८/७९ मा खाना पकाउन इन्धनको अन्य विकल्पहरू जस्तै एल पी ग्यास, घर निर्माण गर्न काठको विकल्पमा अलमुनियम तथा फलाम जडित सामग्रीहरू, विद्युतीय सामग्रीहरू कारण काठ तथा दाउरा, घर निर्माण गर्न, कृषि औजारको लागि, फर्निचर निर्माण, भिनियर तथा तथा प्लाईउडको प्रयोग, विकास निर्माणको लागि काठ आदि कार्यको लागि आवश्यक पर्ने काठ तथा दाउराको माग तथा आपूर्तिबारे स्थानीयस्तरमा, जिल्लास्तर, प्रदेशस्तर तथा संघियस्तरमा यकिन तथ्यांकको विश्लेषण नहुनाको कारण वन व्यवस्थापनमा कठिनाई भएको अवस्था छ।

४.९ विक्री हुने काठको हरेक बिन्दुमा मूल्यवृद्धि कर सहितको मूल्य र आयकर ठीक तरिकाले मूल्यांकन हुन नसक्नु

खासगरी साल तथा अन्य विभिन्न जातको हरेक बिन्दुमा काठको बिक्री मूल्यमा बढी नाफा गरी बेचिनुमा अप्रत्यक्षरूपमा अड्डातन्त्र,

राजनीतिकमी, व्यापारी तथा समुदायमा आधारित उपभोक्ता समितिको पदाधिकारीहरूको भूमिका रहेको देखिन्छ। उदाहरणको लागि गोलिया साल काठको सुरुको न्यूनतम मूल्य रु ८०० प्रति घनफीट तोकिंदा सोही अनुसार विभिन्न खर्च तथा नाफा राखेर अन्यत्र बिक्री गर्दा मूल्य अभिवृद्धि कर तथा नाफाको आधारमा आयकरको उचित मूल्यांकन नभएको अवस्था देखिदा अन्तिम बिक्रि विन्दुमा साल काठको रु आठ हजारसम्म प्रति घन फीट पुगेको देखिन्छ। यसरी मूल्य वृद्धि हुनुमा अप्रत्यक्षरूपमा अड्डातन्त्र, राजनीतिकर्मी, व्यापारी तथा समुदायमा आधारित उपभोक्ता समितिको पदाधिकारीहरूको भूमिका छैन भनेर भन्न सकिने अवस्था छैन। मूल्यवृद्धि हुनु तथा सरकारले, उपभोक्ताले बढेको मूल्य अनुसार बिक्री हुने काठको उचित मूल्य प्राप्त नहुनुको कारणले वन व्यवस्थापन हुन नसकेको पनि हो।

बाँके जिल्लामा गरीएको एक अध्ययन अनुसार सरकारले तोकेको न्यूनतम मूल्य र तत्कालिन टिम्बर कपीरेशनले तोकेको न्यूनतम मूल्यमा ३० लाख घन फीट काठ बिक्री गर्दा उपभोक्ता समूहले रु १ अर्ब २७ करोड ३८ लाख कम आम्दानी हुने देखियो। यसरी काठ बिक्रिको यथार्थ मूल्य सरकारले तथा समुदायले प्राप्त नगर्नाले पनि वन व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको छ।

४.१० वन कमी र सामाजिक अभियन्ता बीच सामाजिक आवश्यकता बारे यथोचित मूल्यांकनको कार्य हुनसक्नु

खासगरी वन कमी तथा सामाजिक अभियन्ताको बीचमा सामाजिक आवश्यकता लाई नहेरेर कहिले वैज्ञानिक वन, कहिले दिगोपन, कहिले दिगो वन व्यवस्थापन, कहिले वनको दिगो वन व्यवस्थापन, कहिले साभेदारी वन कहिले सामुदायिक वन भनी अनावश्यक द्वन्द्व बुझाइमा फरक भएको कारण वन व्यवस्थापन हुन सकेको देखिदैन। केही

सामाजिक अभियन्ताहरू वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन हुँदा वनविनाश तथा कुशासन भएकोले गरिनु हुँदैन भन्ने पक्षमा रहेकोले समेत वन व्यवस्थापन हुन नसकेको अवस्था विद्यमान छ।

४.११ वनलाई अर्थात काठ उत्पादनलाई एक उद्यमको रूपमा स्थापना गर्नको लागि आवश्यक पर्ने बृहत् आर्थिक तथा वित्तीय विश्लेषण कार्य हुन नसक्नु

वन व्यवस्थापनमा वन स्रोतहरू बहुमूल्य पुँजीको रूपमा रहेको, उक्त पुँजीलाई कुनै उधमीले परिचालन गरी वन पैदावार मा आधारित काठ उत्पादन तथा अन्य उद्यम स्थापना गर्दा पूर्णरूपले वित्तीय तथा आर्थिक विश्लेषण गरेको पाइँदैन। यस सन्दर्भमा हालको वन कार्ययोजनाहरू अध्ययन गर्दा प्रायः १० वर्षको काठ दाउराबाट प्राप्त हुने खुद वर्तमान लाभ (Net Present Value) हिसाब गर्दा वनको जग्गाको मूल्य तथा हाल सिर्जना भएको वन स्रोत पुँजीको निर्माणको वित्तीय तथा आर्थिक विश्लेषण निकाल्न सकिएको छैन। यस्तैगरी काठ दाउरा व्यवस्थापन गर्दा आम्दानी हुने अन्य पारिस्थितिकीय सेवाहरूबाट प्राप्त हुने आर्थिक फाइदा पनि विश्लेषण गर्न सकिएको छैन।

४.१२ प्रत्येक पाँच वर्षमा बहुसरोकारवाला निकायबीच अनुगमनको सूचकहरू यकीन गरी यथार्थ अनुगमन, मूल्यांकन तथा पृष्ठपोषण कार्य हुन नसक्नु

बि स २०६६ मा खासगरी साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यलाई केन्द्रित गरी साभेदारी वन व्यवस्थापन लागू भएको जिल्लाहरूमा तत्कालिन जिल्ला विकास समितिको सभापतिको अध्यक्षतामा जिल्ला विकास समितिको सम्बन्धित विषयगत समितिको संयोजक, स्थानीय विकास अधिकारी, राजनीतिक दलले तोकेका प्रतिनिधिहरू, महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका तथा नगरपालिकाको प्रतिनिधि, जिल्ला गाउँ विकास

समिति महासङ्घको अध्यक्ष, वनजन्य उद्योगीहरू मध्ये उद्योग वाणिज्य संघको प्रतिनिधि, सामुदायिक, साभेदारी, मध्यवर्ती, कबुलियती वन सञ्जालका प्रतिनिधि, जिल्लास्थित गैरसरकारी संस्था सञ्जाल प्रतिनिधि, आदिवासी जनजाति तथा दलित प्रतिनिधि, प्रमुख जिल्ला अधिकारीले तोकेको प्रतिनिधि, जिल्ला प्रहरी कार्यालय प्रमुखले तोकेको प्रतिनिधि, जिल्लास्थित राष्ट्रिय निकुञ्ज, आरक्ष, भू-संरक्षण, वनस्पति कार्यालयको प्रतिनिधिहरू तथा जिल्ला वन अधिकृत सदस्य सचिव रहेको जिल्ला वन क्षेत्र समन्वय समिति गठन भएको थियो । गठन भएको समितिको उद्देश्य अनुसार स्थानीय जिल्ला स्थित सरकारले वन व्यवस्थापन योजना तर्जुमा, आयोजना छनौट, कार्यान्वयन प्रक्रिया तथा अनुगमन मूल्यांकन तथा पृष्ठपोषण कार्य सोचे जस्तो नहुनुमा राजनीतिक तथा सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको विरोधको कारण पनि हो जसले गर्दा प्रभावकारी वन व्यवस्थापन कार्य हुन सकेको देखिएन ।

४.१३ वनकर्मी तथा समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन गर्ने सरोकारवालाहरूबीच वनमा रहेको प्रत्येक रूखको संरक्षण, उत्तरदायित्व र जिम्मेवारी वहन हुने किसिमले वनको सङ्गठन, संरचना, दण्ड सजाय, पुरस्कारको मापदण्ड निर्धारण नहुनु

नेपालमा सबै किसिमको वनहरू सरकारद्वारा व्यवस्थित वन तथा समुदाय मा आधारित वनहरूको व्यवस्थापन पद्धतिमा हरेक रूखहरूको नम्बर राखेर वनद व्यवस्थापन गर्नुपर्नेमा महत्वपूर्ण रूखहरूको समेत अभिलेखीकरण नगरी हचुवा हिसाबले सब डिभिजन, रेन्जपोस्ट, समितिको पदाधिकारीलाई वन व्यवस्थापनको जिम्मा दिँदा वन व्यवस्थापन हुन नसकेको हो । त्यस्तैगरी रूखहरूको आधारमा जिल्ला वनको सङ्गठन संरचनामा ध्यान नदीनु तथा हरेक रूखहरू को संरक्षणको जिम्मेवारी तथा दायित्व र सोहीअनुसार अनुगमन गरी दण्ड सजाय

पुरस्कारको व्यवस्था नभएर पनि वन व्यवस्थापन प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेको भन्न सकिन्छ ।

४.१४ वनको विभिन्न आयामहरू जस्तै पारिस्थितिकीय, आर्थिक, सामाजिक, प्रविधि, संस्थागत र वन संवर्धनको यथार्थपरक विश्लेषण नगरी वन कार्ययोजना तयार गरीनु

वन व्यवस्थापन गर्दा पुरै प्याकेज (Package) मा अर्थात पारिस्थितिकीय, आर्थिक, प्रविधि, सामाजिक, संस्थागत, तथा वन संवर्धनका आयामहरूको आधारमा कार्य योजनाकार्यन्वयन बाट हासिल हुने लक्ष्यहरू जस्तै वन क्षेत्रको स्थायीत्व, उत्पादकत्व तथा समन्याय आदिको यथार्थपरक र यथेष्ट विश्लेषण नगर्नु पनि वन व्यवस्थापन नहुनुको कारण हो ।

माथि उल्लेखित कारणहरू तथा समाधानको उपाय बारे अलग-अलग विस्तृत व्याख्या गर्न नसकिए तापनि खासगरी नेपालमा रहेको प्रमुख प्रजाति सालको वन व्यवस्थापनबाट कसरी आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिन्छ भनी यो लेखमा जोड गरीएको छ।

५. साल वनव्यवस्थापन तथा प्राप्त हुने आर्थिक समृद्धि

एकै किसिमको समवयस्क (Even Aged) साल वन क्षेत्रांक स्तर (Site quality) २ को क्षेत्रमा सन् १९९५ मा FMUDP बाट लिएको उत्पादन तथा वृद्धि तथ्यांकलाई तालिका ५.१ मा देखाइएको छ । उक्त तालिकामा ५ वर्षको अन्तरमा हुने अत्युत्तम (optimum) रूख संख्या, औसत वार्षिक वृद्धि, काण्डको आयतन, चिरेको काठको आयतनको देखाइएको छ ।

तालिका ५.१ साल वन को ५ वर्ष को फरकमा हुने रूख (stem) संख्या, औसत वार्षिक वृद्धि काण्डको आयतन, चिरेको काठको आयतन

क्र स	उमेर वर्षमा	काण्ड संख्या हे	औसत वार्षिक वृद्धि (घ.मी. हे)	बोक्रा बाहेक चिरान काठ आयतन (घ.मी.हे)
१	५	९७६०	६.९	०
२	१०	४०४०	१०.४	०
३	१५	२४१९	११.९	०
४	२०	१६८४	१२.५	०
५	२५	१२७३	१२.७	०
६	३०	१०१५	१२.७	३०
७	३५	८३८	१२.५	८८
८	४०	७११	१२.२	१३५
९	४५	६१६	११.९	१८७
१०	५०	५४१	१४.४	२०८
११	५५	४८२	१४.२	२३९
१२	६०	४३४	१०.८	२६७
१३	६५	३९५	१०.४	२९३
१४	७०	३६१	१०.१	३१५
१५	७५	३३३	९.७	३३५
१६	८०	३०९	९.४	३५२

माथिको तालिका ५.१ अनुसार समवयस्क ९ Even Aged) साल वन क्षेत्रांक स्तर (Site quality) २ क्षेत्रको ८० वर्षको उमेरमा ३५२ घन मीटर. हे उत्पादन भएको र नेपाल सरकारले सन् २०१४ साल र सबै खालको प्रजातिको औसत वनको मौज्दात १६४ घनमीटर. हे हुने भएकोले करिव औसत १८८ घनमीटर. हे अर्थात् ६५९९ घन फीट साल काठको उत्पादन वन व्यवस्थापन राम्रो नभएको कारणले नै कम भएको यकिन गर्न सकिन्छ । यदि हालको तराई क्षेत्रको वन करिव ३ लाख १५ हजार हे (संरक्षित क्षेत्र बाहेक) को करिव १.२ भागमा अर्थात करिव १ लाख १५ हजार हे मा सक्रिय । सघन । वैज्ञानिक । दिगो । वन प्रमाणीकरण सहितको वन व्यवस्थापन भएको अवस्थामा अव देखि ८० वर्ष पछि १ लाख ५० हजार हे मा करिव ९८ करोड सालको चिरान हुन सक्ने काठ उत्पादन हुने र हालको

मात्र बजार मूल्य अधिकतम ८००० रु घन फीट मान्दा करिव रु ८०० अर्ब बढी ग्रस आम्दानी हुने अनुमान छ । वनको व्यवस्थापनमा निरन्तर लगभग एकै नासको अर्थात लगभग उत्पादन गर्न ९३७५ हे प्रति वर्ष ७५ देखि ८० वर्ष उमेर वा सो भन्दा वढी उमेरको रूख कटान गरी उक्त क्षेत्रमा कटान पछि पुनरोत्पादनको व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । यसरी अहिलेदेखि नै तपसीलको समय क्रममा राखिनु पर्ने रूख संख्या, औसत उमेर र ५ वर्ष पछि कटान गर्दा हुने अन्दाजी ग्रस आम्दानी तालिका ५।२ मा देखाइएको छ ।

तालिका ५.२ साल वनव्यवस्थापन गरे पछि उमेर अनुसार हुने पर्ने रूख संख्या, उमेर र ५ वर्षमा हुने कुल ग्रस आम्दानी:

यसरी साल वन व्यवस्थापनको रणनीतिक

उमेर वर्षमा	हुनु पर्ने औसत रूख (Stem) संख्या प्रति हे	५ वर्षा सम्म काटिने औसत रूख संख्या प्रति हे प्रति वर्ष	कैफियत
७५ वर्ष भन्दा माथि	३०९	३०९	५ वर्षको औसत आम्दानी रु ५० अर्ब
७० - ७५	३३३		
६५ - ७०	३६१		
६० - ६५	३९५		
५५ - ६०	४३४		
५० - ५५	४८२		
४५ - ५०	५४१		
४०-४५	६१६		
३५-४०	७११		
३०-३५	८३८		
२५-३०	१०१५		
२०-२५	१२७३		
१५-२०	१६८४		
१०-१५	२४१९		
५-१०	४०४०		
०-५	९७६०		

हिसाबले वन व्यवस्थापन गर्दा नियमित रूपमा कम्तिमा ५ वर्षमा औसत रु ५० अरब आम्दानी तथा विभिन्न रोजगारी हुने सम्भावनालाई गुमाएकोमा वन कमी, राजनीतिक कमी, संचार कमी तथा उपभोक्ता समुहले ध्यान दिनु जरूरी देखिन्छ। दयाकै रूख संख्या सुरुमा नमिलेपनि वन व्यवस्थापन गर्दै जाँदा सकेसम्म मिलाउँदै जानु पर्छ। यो एक सांकेतिक खाका मात्र भएकोले अभ्यास क्रममा सिक्दै सुधार गर्नु (Learning by Doing) जरूरी हुन्छ।

६. निष्कर्ष

वन व्यवस्थापनको विगतको ८० वर्ष इतिहासमा माथि तालिका ५.१ र ५.२ मा देखाएको जस्तो रूख संख्या राखी व्यवस्थापन गर्ने कुरा न साल प्रजातिमा भयो न अन्य प्रजातिमा भयो। विगतमा केवल वैज्ञानिक वन वा दिगो वन वा सामुदायिक वन वा सक्रिय वन वा साभेदारी वन वा चकला वन आदिको नाममा द्वन्द्व वढी र काम कम भएको कुरा साल वन र अन्य प्रजातिको वनको कम उत्पादनबाट नै पुष्टि हुन्छ। केही वनक्षेत्रहरूमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन लागु भएतापनि माथिको तालिका जस्तो सबै सरोकारवालालाई वन व्यवस्थापनको लक्ष्य बमोजिमको नतिजा प्राप्त भयो भएन समुचित ढङ्गले समिक्षा नभएकोले केही विशेष निहित स्वार्थ समूह सहित केही जनमानसले तथा विशेषगरी माथिल्लो तहमा राजनीतिक तहमा नीति निर्माताहरूबाट स्वीकार्ने वातावरण वन्न सकेन। यस क्षेत्रमा वन क्षेत्रका व्यवसायिक प्रवृद्ध वर्गहरू पनि खुला रूपमा बहसमा आएको देखिदैन। विगतमा गरीएको वन व्यवस्थापनको क्षेत्रहरूमा कतै पनि वातावरणीय विनास तथा वन विनास भएको तथ्य पनि बाहिर आएको छैन। केवल मनगणन्ते मनोभावनामा बहकिएको जस्तो देखिन्छ। तसर्थ

माथि उल्लिखित वन व्यवस्थापन हुन नसकेको समस्याहरूको कारणलाई समयमा सबै पक्षले निदान गरी सालको वन व्यवस्थापन गरेमा मात्र तराईको वनको उत्पादनमा फड्को मार्न सकिने र ५ वर्षमा हालको आम्दानी भन्दा औसत ग्रस रु ५० अरब भन्दा वढी आम्दानी हुने देखिन्छ। यस अवसरलाई मध्यनजर गरी दुरगामी, मध्यगामी र अल्पकालीन नीति र सोही अनुसार योजना तयार गरी कार्यन्वयन गर्न एवम् तयार भएका योजनाहरूलाई आवश्यक भए परिमार्जन गरेर भए पनि लागु गर्ने कार्यमा ढिलो नगर्नु नै श्रेयस्कर देखिन्छ।

७ सन्दर्भ सामग्री

1. State of Nepal's Forest- Department of Forest Research and Survey, Kathmandu, 2015.
2. श्याम प्रसाद शर्मा । काठको नयूनतम मूल्यांकनबाट पर्ने असर तथा समाधानको उपायहरू । कल्पवृक्ष वर्ष २० अंक २४९, वर्ष २०६८।
3. विजय राज सुबेदी - नेपालको उत्पादनमुलक व्यवस्थापन तथा वन सम्बर्धनको अभ्यास। कल्पवृक्ष वर्ष २२ अंक २४३, वर्ष २०६८।
4. वन अतिक्रमण, वन विनाश तथा सामुदायिक वन सम्बन्धि उच्च स्तरीय जांचवुझ आयोग प्रतिवेदन, २०६७, नेपाल सरकार
5. Collaborative Forest Management in Nepal (Challenges and Prospects) . Ministry of Forest and Soil conservation, BISEPST, Kathmandu, Nepal 2007.
6. गोपाल कुमार श्रेष्ठ - नेपालमा काठ दाउराको माग र आपूर्ति व्यवस्था । हाम्रो वन वन विभाग २०५९।

७. J.B. Lal . Forest management Classical approach and Current Imperatives, Natraj Publishers , Dehradun 2007
८. व्यवस्थापिका संसद प्राकृतिक श्रोत र साधन समिति। वन संरक्षण समस्या अध्ययन प्रतिवेदन, २०६७
९. मणिराम बन्जाडे , नया शर्मा पौडेल , राहुल काकी , रमेश सुनाम , विजय राज पौडेल।वन र गरीबी। नेपालमा काठ व्यवस्थापनको आर्थिक सम्भावना र चुनौतीहरू, ForestAction, २०६७
१०. TeraiForestsofNepal. Forest Resource Assessment in Nepal, Department of Forest Research and Survey, 2014.
११. Olavi Rautinan . Growth and Yield Models for Uniform Sal (Shorea Robusta) forests in the Bhabar. Terai in Nepal – FMUDP. 1995
१२. Laurence S.Davis, K.Norman Johnson, Pett Bettinger, Theodore E. Harvard – Forest Management, CBS Publishers 2015.
१३. Forest Resources of Nepal (1987-1998) Department of Forest Research and Survey, 1999.
१४. यम बहादुर थापा - भारत भ्रमण एक अनुभव - वन तथा बातावरण, प्रजातान्त्रिक वन प्राबिधिक संघ नेपाल २०७०
१५. Narendra P Sharma . Managing the World's Forest IBRD, Kendall. Hunt Publishers 1992.
१६. Shyam Prasad Sharma . Ignored Forest Mangement Issues in Community Forest Inventory Guideline in the context of Scientific and Sustainable Forest Management. First National Silvicultural workshop, department of Forest 2017
१७. Shyam Prasad Sharma , assessment of regulation of unevenaged forest: It's concept and practices in Dhansaar Block Forest, Rautahat First National Silvicultural workshop, department of Forest 2017
१८. श्याम प्रसाद शर्मा । बाँके जिल्लामा सामुदायिक वन को काठ र दाउरा को न्यूनतम मूल्यमा गरीएको असल शासनको अभ्यासको थालनी र यसका असरहरू छैठौँ राष्ट्रिय सामुदायिक वन गोष्ठी प्रतिवेदन सामुदायिक वन महाशाखा, वन विभाग, २०७१
१९. Swambhu Man Amatya, Kanhaiya Raj Shrestha. Nepal Forestry Handbook, FORSPA, FAO Bangkok 2002

डिमिजन वन कार्यालय

पृथ्वी हामी सबैको साझा घर हो । मानिस, जीवजन्तु, चरा बोट विरुवा सबै ले बाँच्न पाउने अधिकार छ । वनस्पति तथा जीवजन्तुको संरक्षण हुन सकेमात्र जीवनको पनि अस्तित्व रहन्छ । अतः हामी पनि बाँचौँ जैविक विविधता बचाऔँ । पृथ्वी पनि बचाऔँ ।

डिमिजन वन कार्यालय

भक्तपुर

Community Forest Governance in Federal Nepal : Oppertunity And Threats

Keshav Raj Acharya, Krishna Prasad Dahal₁, Prabin Bhusal, Bikash Adhikari₂ & Achyut Gyawali

ABSTRACT

Present study is the outcome of the policy reviews, interviews with different stakeholders (n=120) and field observations in different four community forest user groups within the two different provinces of Nepal. This study reveals that Increasing interest of local government towards resource management for environmental services particularly for eco-tourism development has increased the positive collaborations between local government (LG) and community forest user group (CFUGs) however controversial legal provision and organizational structure of forestry offices were found major barriers for proper collaborations. Majority of local government representatives (85%) and forest users (82%) were favoured towards increased role of local government on monitoring of community forest user group however forest officials (100 %) were found reluctant to involve local government in forest related activities. Benifit sharing with local government has already been started in community forest user groups however multiple tax provision by local, provincial and federal government on CFUG fund has created conflict among the stakeholders. Setup of the forestry technician in local government organizational structure

has been recommended for effective monitoring of the community forestry users groups through local government.

Key words: Community Forestry, Federalism, local government, revenue sharing, Nepal

INTRODUCTION

Community based approach to forest management emerged in response partly to a perceived failure of forest industry development model to lead to socio-economic development, and partly to the increasing rate of deforestation and forest land degradation in developing countries (Gilmore, 2016). Community forestry in Nepal was initiated as part of environmental movement, which aimed to conserved forest (Pokharel, et.al, 2008). After the private forest Nationalization act 1957, Nepal initiated strict control mechanism over the forest by the government however the deforestation was accelerated due to inefficient institutional capacity of the government to protect the forest resources. Despite the exclusion of local people from management by the Department of Forest throughout the 1960's and 1970's, local households continued to seek access to needed products, and their traditional history of

management and use of the forest provided an environment ripe for establishment of more participatory approach. After the endorsement of the first forest plan, Forest Act was amended in 1977 and introduced the provision of involvement of local people for forest conservation, development and management. In 1978, two regulations were passed to involve local political unit (*The Panchayet*) for the conservation of degraded forest or restoration of barren land. It was the first step to initiate community-based forestry in Nepal. Community based forestry has been defined by Gilmour as, “initiatives, sciences, policies, institutions and processes that are intended to increase the role of local people in governing and managing forest resources (Gilmour, 2016). Nepal has adopted many forms of community-based forestry namely community forestry, collaborative forest management, pro-poor leasehold forestry, buffer zone community forestry and other community-based forest management models however community forestry is well adopted among other community-based forestry initiatives in Nepal (MoFSC, 2018). There are more than 22,266 community forest user groups registered to manage 18, 13,478 ha of national forest (DoF, 2017). The journey of four decades of community-based forestry has highly affected by the political change in the country. The initiation of the community-based forestry was started during the panchayati political system however immediate after restoration of the democracy in 1990, *Panchayet forest* and *Panchayet protected forest* were changed into user group forestry and the

responsibility of *Panchayet* to manage the forest resources was transferred to local communities instead of politico-administrative unit.

Nepal’s forest management modalities are major departures from the state centric, centralized and expert led approaches to decentralized and community-led forest management regime with political change (Banjade et.al, 2017) however the land tenure always controlled over by central government. The constitution of Nepal, 2015 has introduced federalism with distinctive, independent and interrelated three layers of the government, i.e., federal, provincial and local level. Federalism is a form of political organization in which power in a country’s government is officially divided between a central authority and territorial subdivisions. Federalism can be termed as division of power to different layers of government. Because of the multilevel centers of power and responsibilities, federal structures of forest governance are complex, involving many institutions and strong cross sector linkages, e.g. with agriculture, water, transportation sectors. Therefore, management and coordination of government activities become critical for quality forest governance (Banjade et al, 2017). The implementation of Constitution of Nepal, 2015 has raised number of challenges and opportunities for the nation. Over the long term, there is great hope that the new federal framework can provide greater accountability, transparency, and efficacy by devolving powers to new local and provincial-level governments. In the short-term, however, implementation

presents numerous challenges as existing structures and institutions rush to re-organize: the need for amending existing laws to ensure all new laws are brought into conformity with the new constitution, and for the emerging local and provincial level governments to gain much needed experience and grow their capacities for transparent and equitable governance (Thakali, et al. 2018).

Local level governments are third layer of government that is much closer to the local people (Acharya, 2018). Similarly, Community forest is the grassroots level forest management entity that is responsible to conserve, manage and utilize the forest resources. Management responsibility for the national forest within the provincial jurisdiction has been provided to provincial government under the strategic plan of federal government (GoN, 2019). Community forests have been considered as the part of national forest so provincial government has the legal authority to manage the community forest. Local government operation and management act, 2017 has provided the responsibility of environment and biodiversity conservation to local government. The role of community forest on environment and biodiversity conservation could not be undermined. Article 18(5) of forest act, 2019 has also allowed the community forest user groups to formulate or revise forest operational plan with the consent from local government (GoN, 2019). So, the responsibility of local government for proper monitoring of the community forest within their territory becomes more crucial

for the prosperity of the country. These policy provisions in Constitution, Forest Act as well as local government operation and management act has created some sort of debate among the rights over community forestry management, monitoring and benefit sharing. This study was focused on the major research questions (i) what the impact on community forestry in federal restructure of Nepal will be.

METHODS AND MATERIALS

Study approach

The study adopted the descriptive and case study approach. The community forest users groups with scientific forests management and without scientific forest management are taken as a case study sites. The in-depth interviews and discussion with key stakeholders, interviews with key informants and group discussion tools are employed and analyzed through descriptive approach. The overall data collection and analysis is carried with due consideration of the changing federal context and its effect on forest governance. The major focuses were given on the federal, province and local level relationship and contestation on governing community forestry, the benefit sharing mechanisms in community forestry with and without SciFM implementation and on how CF management will contribute in strengthening the local federal government. All the issues are viewed through the perspective of new federal context.

Study area

Study was confined in the territory of four local governments representing two different provinces. Two local governments were selected from Chitwan district (Bagmati province) that represents Inner Terai and Siwalik region and another two local governments were taken from Gorkha district (Gandaki province) that represents Mid-Hill and high Himalayan physiographic region. The Chitwan district represents low land with high value timber forest and highly sensitive biological corridor and Gorkha

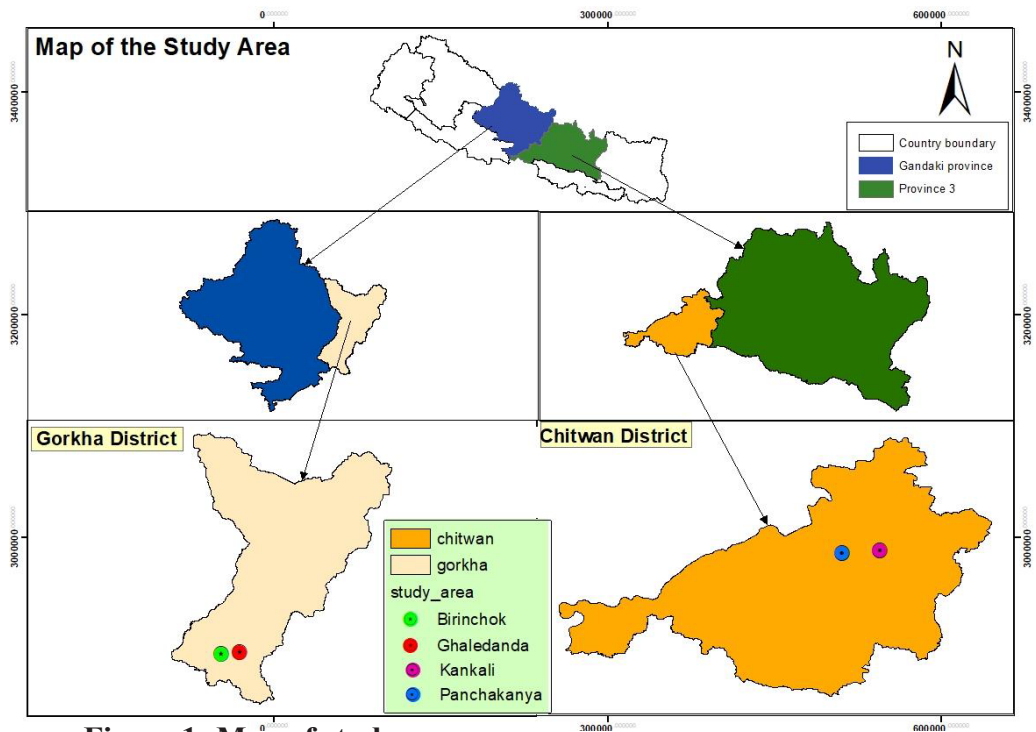
represents mid-mountain and high Himal where peoples are highly dependent on forest resources for their livelihoods. Among the selected local government in each district, one represents the rural municipality, and another represents urban municipality so that the findings of this research could represent different socio-economic settings. Two CFUG from each local government has been selected for detail study. From Chitwan district, Kankali Community forest user group and Panchakanya Community Forest user group were selected. Similarly, in Gorkha district, Ghaledada Community Forest user

Table: 1 Study area description

Community Forest User Group	Province	District	Forest Area (ha)	Households	Forest Management Regime
Kankali	Bagmati	Chitwan	749.13	2098	CF with ScFM
Panchakanya	Bagmati	Chitwan	198.73	1807	CF without ScFM
Ghaledanda	Gandaki	Gorkha	475.8	731	CF with ScFM

Table 2: Characteristics of selected CFUGs

Name	Panchakanya CFUG	Kankali CFUG	Ghaledada CFUG	Birinchowk CFUG
Address	Ratnanagar Rural Municipality; Chitwan: Bagmati Province	Khaireni Municipality; Chitwan: Bagmati Province	Sahid Thapa Rural Municipality; Gorkha: Gandaki Province	Gorkha Municipality; Gorkha: Gandaki Province
Handover Year	2067 6 14	2052 3 16	2055 11 16	2050 9 08
Area	198.73 ha	749.13 ha	475.80 ha	114.82 ha
Type of Forest	Natural forest	Natural forest	Natural forest	Natural forest
Dominant species	<i>Shorea robusta</i> associated with <i>Terminalia tomentosa</i>), <i>Dalbergia sissoo</i> & <i>Acacia catechu</i>	<i>Shorea robusta</i> associated with <i>Terminalia tomentosa</i>), <i>Dalbergia sissoo</i> & <i>Acacia catechu</i>	<i>Shorea robusta</i> associated with <i>Schima wallichii</i> and <i>Castanopsis indica</i>	<i>Shorea robusta</i> associated with <i>Schima wallichii</i> and <i>Castanopsis indica</i>
Households	2127	2098	531	202
Management Model	Without Scientific forest management	Scientific Forest Management	Scientific Forest Management	Without Scientific forest management

Figure 1: Map of study area

Data collection

We employed three key instruments for data collection. Firstly, five categories of stakeholders representing CFUGs, CSOs, forest officials, academician and local government were interviewed. All together 109 stakeholders were interviewed. 50 users from CFUGs from two districts, 25 forest officials from two provinces, 15 FECOFUN members representing center to district level from two provinces, 20 local representatives from two provinces and 10 academicians were interviewed. Secondly, six focus group discussions with different forest users were carried. And the in-depth review of the literatures, forest and local government policies and CFUGs records and documents were carried out.

The review included the exiting legal provision regarding to decentralization and forest resource management. Basically, constitutional provision regarding devolution of responsibility among the different layer of government, local government operation and management act, 2017, forest act, 2019 and forest sector strategy (2014-25) were reviewed.

The stakeholder's interviews were focused on federal, province and local level relationship and contestation on governing community forestry in changing context. Similarly, it concentrated on how CF management will contribute to strengthening the local federal government in changing context. The discussion with the forest users were primarily focused on the benefit sharing mechanisms in

community forestry with and without SciFM implementation.

Data analysis

Data were analyzed qualitatively and quantitatively. Inferential statistics with statistical packages such as MS EXCEL and SPSS tools were used. Descriptive statistics (mean, standard deviation, percentage, frequency and range) also used to analyze the data.

RESULTS AND DISCUSSION

Legal Framework

The new constitution of Nepal creates new opportunities for enhancing the forestry sector governance and regulatory framework by strengthening local level accountability and responsibility towards forest, environment management and bio-diversity conservation. Forest has been included under the concurrent responsibilities with all three tiers of government viz. Federal, provincial and local level (GoN, 2015) however forest management responsibility has been provided to provincial government by restructure of district forest office to division and sub-division forest office. Federal parliament has approved Forest Act, 2019 that has provided the national forest management responsibility to provincial government under the overall strategic guidance of federal government with land tenure to of national forest under the government of Nepal (GoN, 2019). Community forest being the part of the national forest ultimately comes under the responsibility of provincial government.

Similarly, local government can develop plans and programs for the management of forests under their jurisdiction by following the forest-related federal and state laws. Based on the Constitution of Nepal (Art, 56 & 60) local government can collect local taxes from forest-based enterprises and business. This will be an important revenue source for local government in future. Therefore, by promoting and in this context, provincial governments are more responsible for the facilitation and operation of community forests. However, both Bagmati and Gandaki provinces yet to approve provincial forest policy till the study period. Local Level has the power of environment protection and bio-diversity conservation as well as protection of watersheds and wildlife (GoN, 2017) which are directly related to community forest management. Forest act, 2019 has the provision for community forest user group to spend at least 25 percent of their income on forest development and from the remaining after forest development activity; half of the income must be spent for poverty eradication, women empowerment and livelihood in collaboration with local government (GoN, 2019). This provision has encouraged the local government to provide more attentions towards the monitoring of community forest user groups to contribute social justice and prosperity through the entrepreneurship development. Besides that, Local government has the power to collect different local taxes. Bagmati province has provisioned collecting 10% revenue from income generated in community forest user group treasury to local government.

Bagmati and Gandaki provinces have drafted the provincial forest act however the process of provincial forest act are in the public discussions and not submitted to provincial parliament.

Stakeholders Perspectives

The relationship between the local and provincial government (Division & sub-division forest Office) determine the further path of community forest in production and sustainable management of forest. All groups of respondents were asked to provide their views on different aspects on relationship between the local government and community forest user groups. More than half of the respondents (56.12%) thought that local government can learn from community forest governance system. Proportionate representation on leadership as well as equitable benefit sharing mechanism is the key area that local government can learn from community forest user groups. Likewise, the cooperation between local government and community forest user group found increased after the federal restructure. Among the respondents, nearly 90% elected political representatives thought that the cooperation has increased after the federal restructure however only 43% forest officials agree on the statement that, *“The cooperation between local government & community forest increased after federal restructure”*.

Majority of forest officials thought that local governments are interested on resource capture rather the conservation.

Majority of stakeholders (70.4%) fully favored to engage the local government for fund management and monitoring activity of community forest user group. Similarly, 18.6 % of the respondents were found reluctant to engage the local government in the community forest governance mechanism. Likewise, 11 % respondents thought that the community forest user group should be supported on management and monitoring responsibility by both provincial as well as local government. The study reveals that the stakeholders except forest officials were found in the favor of active role of local government for the development and proper monitoring of community forest. More than 82 % respondents representing the elected political representatives and 90 % respondents from CFUG users has responded that monitoring responsibility for CFUG should be provided to local government however 100% respondents from forest officials were found reluctant to involve local government in any activity of community forest user groups. Forest officials thought that if local governments are entered in the community forest monitoring activities, there is high chance of forest degradation due to high political interest on infrastructure development rather the conservation efforts. However, majority of the forest users and political leaders thought that the responsibility of monitoring and forest management should be given to local government in the hope that community forest user group and local government jointly plan the forest development as well as conservation activities for the people's prosperity

with green economic development. External forestry expert have thought that technical backstopping should be provided by provincial government and local government should closely monitor the activities of the CFUGs. That joint ownership can contribute the spirit of constitution by assuring Cooperation, Co-existence, and Coordination among

the different layers of government. The respondents have suggested the role of federal government should be limited to policy formulation, technical support provided by provincial government and local government should closely monitor the implementation status of CFUGs.

Table 4 Stakeholders views on different statement

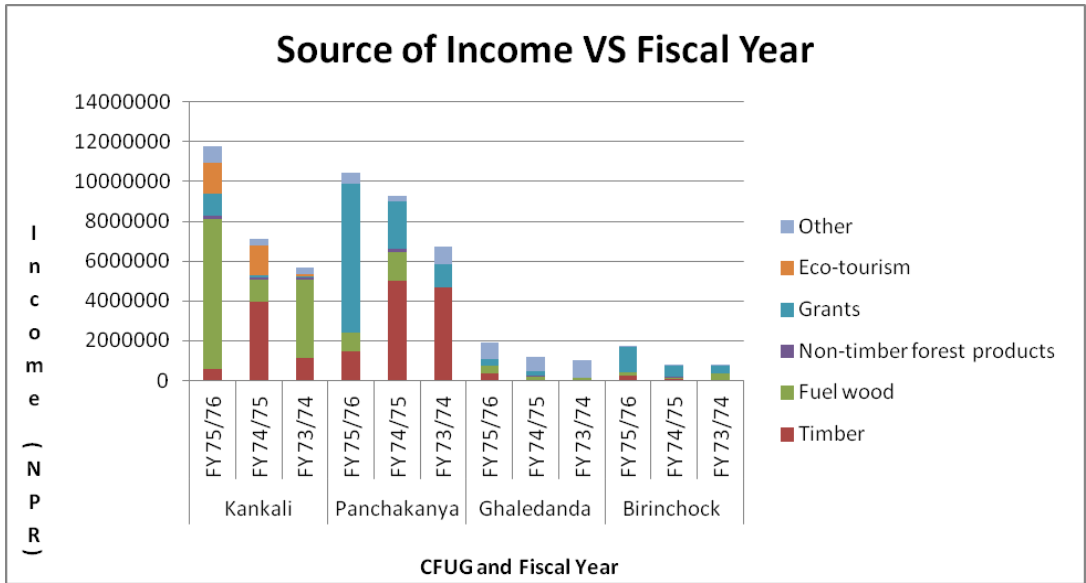
Unit: % of respondents

Statement	Forest officials n=25	Forest Users n=50	FECOFUN Representative n=15	Elected political representative n= 25	External Expert n=10	Overall n=125
Local government can learn from CF governance system	52	63	76	27	75	56.12
The cooperation between local government & community forest increased after federal restructure	43	67	76	89	53	66.56
Monitoring responsibility provided to local government	0	93	85	83	80	70.4

Income and Expenditure Pattern of Community Forest User Groups Fund

Pattern of income and expenditure of community forest user groups after new constitution was, also analyzed. The distribution of CFUG fund is important for the CFUG governance and relationship with local government. As the forest act, 2019 has clear provision to expense the

CFUG fund in close coordination with local government. The income of the CFUG has diverse sources however share of forest products (Timber and fuel wood) contributed more than 50% of the income generated in community forest user group. Income from forest products was found higher in the community forest that was managed in scientific forest management scheme.

Figure 2: Sources Income in three year after Federal Structure

Grants received from external agencies was found second highest source after forest products sale. It was found 10 to 71 % of the CFUG income. CFUGs were received grants and subsidy from various institutions. However, division forest office and municipality were found major agencies that provide subsidies. Community forest in lowland received more subsidies from local government as well as provincial government in compared to community forest lies in hilly areas. The share of grants to community forest was observed increasing trends each year after the implementation of federal structure. Majority of the grants (45%) was received from local government followed by provincial ministry (37%) and rest from other sources. Majority of the grants was received for the eco-tourism infrastructure development.

CFUG fund was found expended for different purpose. The study has found that CFUGs spend their income in different activities that include forest protection, silviculture operation and management operations, community development, poverty reduction and institutional strengthening of the user group. The annual expenditure on forest protection and management was found to be highest in Panchakanya, Kankali and Birinchok community forest which is 45%, 39% & 38% respectively, which is higher than the stipulated at least 25% expenditure in forest conservation. But in Ghaledanda community forest, highest expenditure (38%) was expended in pro-poor and livelihood upliftment, which is slightly higher than stipulated at least 35% of the income to pro-poor and livelihood upliftment followed by forest management, which is 22% of total annual expenditure, which is lower than stipulated.

Ghaledanda community forest spending 9% of total expenditure on administration, 18% on forest development, 5% on social development, and 8% on grants and subsidy to CFUG's member. Birinchok, Kankali and Panchakanya community forest Spending 9%, 3% and 16% of their expenditure on administration. All three-community forest Panchakanya, Birinchok and Kankali spending less than stipulated expenditure (35%) on pro-poor and livelihood upliftment programs. However, all these three-community forest spending more on social development which is 35%, 32% and 28% respectively.

Institutional Arrangement

After the state restructure, government of Nepal also restructured the forestry organization to tie up with constitutional spirit in Nepal. First time, provincial Ministry of Tourism, Industry, Forest and Environment (MOITFE) was established in all provinces. District forest offices were converted into Division forest office and Ilaka forest offices were changed in to subdivision forest office. Federal Ministry of Forest and Environment (MoFE) under the federal government and MOITFE under the provincial government however no institutional structure of forestry organization was established under the local government. Though, division forest office and subdivision forest office have been established, but these forestry organizations were found liable to provincial government. No studied local governments had arranged the forest related human resources under their organizational structure. Due to lack of technical human

resources, local governments were not found able to formulate any forest related policies. Budgetary support provided to community forest user groups from the local government was found limited to infrastructure development. More than 76 % elected political leaders (19 out of 25) responded that forest and environment section is essential within each local government body for proper coordination with provincial forest government unit (Division forest office) in local level. Majority of respondents have suggested that forestry section is necessary in the local government organizational structure for the proper monitoring the support to the community forest user group through the local government as per the provisions in existing forest act and local government operational act particularly for the coordination in community development activities through the community forest user group fund.

Conclusion

Federalism is a new structural arrangement in history of Nepal's political system. Constitution of Federal republic of Nepal, 2015 and local government operational act, 2017 has provided the power to local government for the monitoring of community forest user group in their respective jurisdiction area. Local government has just started funding to community forest user group however the priority of such funding was prioritized towards the eco-tourism-based infrastructure development. The legal provision of new Forest Act of 2019 for the

expanding the community development fund in close coordination with local government body. That provision may be the milestone for contributing local development from community forestry initiative however the institutional arrangement of the forestry technicians in local government organizational setup is pre-requisite for better coordination and effective monitoring.

Bibliographics

Acharya, K. K. 2018. Local Governance Restructuring in Nepal: From Government to Governmentality. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology* , 12(37-49).

GoN, 2015. Constitution of Nepal. Government of Nepal. Kathmandu

GoN, 2017. Local Government Operational Act. Government of Nepal. Kathmandu

GoN, 2019. Forest Act, 2076. Ministry of Forest and Environment, Kathmandu Nepal.

HMG. 1995. Forest Act 1993 and Forest Regulation 1995. Ministry of Forests and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

MoFSC, 2000. Revised Forest Policy, 2000. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal

MoFSC, 2015. Forest Policy, 2015. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

MoFSC, 2016. Forestry Sector Strategy, 2016-2025. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

MoFSC, 2017. *Investment Plan for Nepal*.

Investing in Forests for Prosperity at a time of Transformation. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

MoFSC, 2018. Forest Policy, 2018. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

MPFS, 1989. *Master Plan for Forestry Sector*, Nepal. Main Report. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal.

NPWC Act, 1973 National Parks and Wildlife Conservation Act, 1973. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal

Paudel N.S., H.Ojha, Shrestha K., Cedamon E., Karki R., Paudel G., Basyal M., Nuberg I., and Dangal S, 2018 Towards active utilization of community forestry: Silvo-institutional model for sustainable forest management in Nepal. *Banko Janakari, Special Issues No.4, 2018*.

Pokharel, B.K., Branney, P., Nurse, M. & Malla, Y.B. 2008. Community forestry: conserving forests, sustaining livelihoods and strengthening democracy. In H.R. Ojha, N.P. Timsina, C. Kumar, M.R. Banjade & B. Belcher, eds. *Communities, forests and governance: policy and institutional innovations from Nepal*. New Delhi, Adroit Publishers.

Thwaites R., 2018. Forest Tenure and community forestry in Nepal: trends and implications. *Community Forestry in Nepal Adapting to Changing World* edited by Richard Thwaites, Robert Finsher and Mohan Paudel. Routledge, London.

साभेदारी वनको अवधारणा र विकास

नेपालमा विभिन्न समयमा अधिकार स्थापनाका लागि राजनीतिक तथा परिवर्तनका लागि भएका विभिन्न आन्दोलनका कारण वसाई सराई तथा सुकुमबासी बाढी पिडित विभिन्न नामले 'हरियो वन नेपालको धन' भन्ने नारा नारामा मात्र सीमित भई वन विनास तिब्र गतिमा हुन थालेपछि नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय वनको भागलाई नजिकका पायक पर्ने उपभोक्ताहरूलाई सामुदायिक वन उपभोक्ता समुह गठन गरी विशेष गरी संरक्षणमा आधारित भई वन व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा लगाईयो यसबाट वनको संरक्षणमा ठुलो टेवा पुग्न गई जैविक विविधताका साथै वातावरण संरक्षणमा र लैङ्गिक समावेशीकरण सहितको नेतृत्व विकासमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना, दश वर्षे द्वन्दसँगै जनसंख्या वृद्धिका साथै सकारात्मक विकास, सहरिकरण हुँदै विशेष गरी तराईमा तीब्र विकासका कारण हिमाल पहाडमा वसोवास गर्ने समुदायहरू वसाई सराईको क्रममा खास गरी नेपालको दक्षिण क्षेत्रको तराई, चुरे, भित्री मधेशमा रहेको वन स्रोतमाथि वढदै गरेको वन अतिक्रमण अवैध चोरी निकासी एवं वनको क्षयीकरण र विनास रोक्ने अभिप्रायका साथ तराईमा पनि सामुदायिक वनको अवधारणा अगाडि बढेकोबाट वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा योगदान पुगेको देखिन्छ तर सामुदायिक वनमा उपभोक्ताहरू वन देखि नजिक तथा संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने गाउ टोल लाई समेटी उपभोक्ता

यादव प्रसाद मण्डारी

सचिव

साभेदारी वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल
राष्ट्रिय सचिवालय, ववरमहल, काठमाण्डौं

समुह गठन गर्दा १०० औं वर्षदेखि वसोवास गई आएका टाढा तथा दक्षिण भारतको सिमाना सम्मका परम्परागत उपभोक्ताहरूको दैनिक आवश्यकता पर्ने वन पैदावार तथा काठ दाउरा पाउने सुविधाबाट वञ्चित भएको र सामुदायिक वन उपभोक्ता समुहहरूले उपभोक्ता समुहमा समावेश गर्न संरक्षणमा योगदान पुऱ्याउन नसक्ने टाढाका घरधुरीहरूलाई समेट्न नसकेकै कारणसमुदाय र सरोकारवालाहरूको माग कै कारण नेपाल सरकारको तर्फबाट डिभिजन वन कार्यालय, स्थानीय सरकारबाट गाउँ तथा नगर र उपभोक्ताहरूको साभेदारीमा वन व्यवस्थापन गर्ने गरि साभेदारी वनको अवधारणाको विकास भएको देखिन्छ ।

तिलौराकोट साभेदारी वन
Arghakhanchi District

संक्षिप्त विवरण

१. सामान्य जानकारी
कुल क्षेत्रफल: ६६१२.६० हे.
लाभान्वित गा. वि.सं.: २३गा. वि.सं. र १ न. प्र.
घरधुरी संख्या: २२६२२, जनसंख्या: १४६६२१
क्लक संख्या: ६ (५+१)
कम्पाईमेन्टको संख्या: २२ (१३+९)
सब कम्पाईमेन्टको संख्या: १७६ (१०४+७२)
कम्पाईमेन्टको क्षेत्रफल: औ. २००-४०० हे.
सब कम्पाईमेन्टको क्षेत्रफल: २४-५० हे.
वन संवर्धन प्रणाली: इन्टेलर सत्र प्रणाली
पुनरुत्पादन अवधि: १० वर्ष
बाली चक्र अवधि: ८० वर्ष
मुख्य प्रजाती: साल
अन्य प्रजाती: अंसना, कर्मी, जामुन आदि
कार्यक्रम शुरू वर्ष: २०६८/६९

२. सौज्यात विकल्प (दक्षिण)
विरुवा हे.: २०७७
लाया हे.: २०८०
पोला हे.: ३४३
रुख हे.: २८
ओषध मेडिकल हे.: १३३४४ हे. मी

३. सौज्यात विकल्प (उत्तर)
विरुवा हे.: ३५५३
लाया हे.: १५५८
पोला हे.: ३०८
रुख हे.: ४५

Area: 6612.60 ha
Northern po: 390.28 ha
Southern po: 2722.32 ha
Churia foothill 174 ha
Bagar 26,50 ha

नेपालको दक्षिण क्षेत्रको तराई, चुरे, भित्री मधेशमा रहेको वन स्रोतमाथि वढ्दै गरेको वन अतिक्रमण अवैधचोरी निकासी एवं वनको क्षयीकरण र विनास रोक्ने अभिप्रायका साथ शुरू भएको साभेदारी वन कार्यक्रम आज एक सफल अवधारणाको रूपमा स्थापित भएको छ । तराई तथा मधेशमा वसोवास गर्ने आदिवासी जनजाती, मधेशी तथा अन्य वन स्रोतमा आश्रित समुदायको परम्परागत वन अधिकार हनन् हुन थालेपछि तराई तथा मधेशवादी समुदायको चाहना अनुसार यो अवधारणा विकसित हुँदै आएको हो । वनमाथिको परम्परागत भोगाधिकार खोसिएको, वन क्षेत्रवाट टाढा रहेका मानिसहरूको पहुँच हराउँदै गएको एवम् विस्तारै तराईको वनमा वाह्य हस्तक्षेप वढ्न थालेपछि वन माथिको अतिक्रमण तथादक्षिण वा भारतको सिमानासम्मका उपभोक्ताहरूको वन पैदावारमा पहुँच पुर्याउन सम्बन्धित उपभोक्ताहरू लगायत सरोकारवालाहरूको मागका आधारमा तत्कालिन सरकारले महशुस गरी मिति २०५७ सालमा जारी गरिएको वन नीतिले परिकल्पना गरी सरकारद्वारा व्यवस्थित वनमा साभेदारी वन व्यवस्थापन समिति गठन गरी व्यवस्थापन गर्न सरकारले साभेदारी वन व्यवस्थापन निर्देशिका २०६८ तयार गरी सोही निर्देशिका अनुसार आ.व. २०६५/०६६ देखी साभेदारी वन व्यवस्थापन योजना स्वीकृत भई हाल पुर्व देखि सुदुर पश्चिमसम्म कार्यान्वयनको चरणमा रहि आएको चुरे, तराई तथा भित्री मधेशमा रहेको घना वन क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि एवम् उत्पादनको विकास र विस्तार गर्दै स्थानीय उपभोक्ताहरूको वन पैदावारमा पहुँच वढाउने, वन संरक्षणमा जनसहभागिता वृद्धि गर्ने, वनवाट टाढाका उपभोक्ताको पहुँच र नियन्त्रण वढाउने, वन संरक्षण र व्यवस्थापनमा नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय, स्थानीय निकाय र स्थानीय समुदायको साभेदारीता विकास गर्ने एवं

राजश्व वृद्धि गर्ने योजना अनुसार यो अवधारणाको विकास भएको पाइन्छ ।

जनसंख्या वृद्धिसँगै उपभोक्ताहरूको वन पैदावार मागमा वढ्न गई वाह्य देशबाट समेत अरबौ रकमको काठ तथा काठ जन्य वस्तुको आयात बढ्न गई हाम्रो देशमा भएको प्राकृतिक स्रोत साधनलाई दिगो रूपमा व्यवस्थापन गरी उपभोक्ताहरूको काठ दाउरा माग समेतलाई सम्बोधन हुने र स्वदेशी काठमा आत्मनिर्भर गर्ने उद्देश्यबाट साभेदारी वनमा उपभोक्ताको माग अनुसार २०६८ सालमा वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित वन व्यवस्थापनको अभ्यासको सुरुवात भएकोमा यसै सिकाईका आधारमा सरकारले २०७१ सालमा बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि तयार गरी देशभरिका साभेदारी वन र केही सामुदायिक वनमा सो अनुसार वन व्यवस्थापन हुँदै काठ दाउरामा सहज आपूर्ति गर्दै आएकोमा वन तथा वातावरणको प्रयासमा वन ऐन २०४९ संशोधन भई वन ऐन २०७३ मा साभेदारी वनले कानुनी मान्यता प्राप्त गरेको थियो, नेपालको संविधान २०७२ अनुसार वन ऐन २०७६ जारी भई वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट सिर्जित लाखौं लाख रोजगार तथा जिविकोपार्जन र विकासमा वन उपभोक्ता समुहले ठुलो टेवा पुरयाउनुको साथै अर्थतन्त्रमा समेत योगदान पुर्याई वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित वन व्यवस्थापन सिस्टम कार्यक्रम सरकारको पहिलो प्राथमिकतामा रहेको सफल कार्यक्रमको रूपमा रहेकोमा कोरोना महामारीमा जनताले प्राप्त गर्ने अत्यावश्यक सेवा माथि अघोषित प्रतिबन्ध लगाई आर्थिक रूपले थलिएको मुलुकलाई अहिले सवैभन्दा धेरै राजश्व र रोजगारी दिने सम्भावित क्षेत्र वन भएको तथ्यलाई नजर अन्दाज गरी माफियाको दवाबमा विदेशी काठ आयात गर्ने नेपालको अरबौ रकम विदेश पठाउने र नेपालको काठ कुहाउने

नीतिलाई बल पुग्ने गरी २०७७ जेष्ठ १५ गते बैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यलाई नेपाल सरकार म.प.को निर्णय वमोजिम रोक लगाईएकोमा हाल सम्ममा पनि उक्त वन उपभोक्ता समुहहरूको वन व्यवस्थापन योजनामा अन्याूलता कायमै रहेको छ ।

नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारहरूले वन ऐन तथा वन नियमावली स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको पनि सोको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । संघिय र प्रदेश सरकार बीच वन नियमावली एक आपसमा बाभिदा सो कार्यान्वयनमा ठुलो समस्या भई साभेदारी वन उपभोक्ता समुहको दैनिक कार्य सञ्चालनमा नै जटिलता उत्पन्न भएको अवस्था छ । दिगो वन व्यवस्थापनको माध्यमबाट वन व्यवस्थापन गरी काठ दाउराको सहज आपूर्ति गरी विदेश समेत निकासी गर्ने लक्ष्य भएतापनि सो अनुसार कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले वातावरण वनाउन नसक्नुको कारण विदेशी काठ तथा काठ जन्य वस्तुहरू आयात गर्ने माफियाको दरो लविडका कारण वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि २०७१ खारेज भएको भनाईको प्रतिरक्षा भैरहेको अवस्था छैन । विगतमा स्वीकृत भई कार्यान्वयन भईरहेका वन व्यवस्थापन कार्ययोजना कार्यान्वयनमा अन्याूलता भई समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनमा ठुलो असर पर्न गई वन भित्र भएका काठ दाउराहरू आगलागी भई जलेर नष्ट हुँदै जाने, कुहिने, चोरी तस्करी भईरहेको तथा काठको गुणस्तरमा समेत ह्रास आई रहेको र समुह तथा सरकारको राजस्वमा ठुलो असर पुगनुका साथै उपभोक्ताहरू लाई दैनिक आवश्यकता पर्ने काठ दाउरा आपूर्तिमा असर परिरहेकोछ, । अरवौंको काठ विदेश बाट आयात गरि राज्य लाई ठुलो मात्रामा व्यपार घाटा समेत भई वन व्यवस्थापनको माध्यम बाट सिर्जित लाखौं

लाख रोजगार वा जिविकोपार्जनमा असर परिरहेकै छ ।

सवै सरोकारवालाहरूको सकृय सहभागितामा व्यापक छलफल गरी तयारी गरिएको स्वीकृत वन नियमावली २०७९, ले वन उपभोक्ता समुह तथा साभेदारी वन उपभोक्ता समुह लाई थप जिम्मेवारी सहितको अधिकार सम्पन्न वनाउनुका साथै वन सम्वर्धन प्रणालीमा आधारित वन व्यवस्थापन सिस्टमको माध्यमबाट वनको दिगो व्यवस्थापन भई उपभोक्ताहरू वन पैदावारमा आत्मनिर्भर हुने, काठ विदेश निकासी गर्न सकिने, वनको हैसियतमा सुधार, जैविक विविधता संरक्षण भई वन उद्यम मार्फत स्थानीय रोजगारीका साथै जीविकोपार्जनमा सहज हुने, सामाजिक विकासमा टेवा पुग्ने र सरकारको राजस्व समेतमा वृद्धि भई राष्ट्रको अर्थतन्त्रमा ठुलो टेवा पुग्ने हुँदा साभेदारी वन उपभोक्ता महासंघ नेपाल, प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक संघ, वन प्राविधिकहरू, बैज्ञानिक वन उपभोक्ता राष्ट्रिय महासंघ नेपाल र सम्वन्धित सवै सरोकारवालाहरू एक भई साभेदारी वन, सामुदायिक वन र चकला वनहरूमा दिगो व्यवस्थापन (वन सम्वर्धनमा आधारित वन व्यवस्थापन पद्धति) मार्फत वनको व्यवस्थापन गर्न सकियो भने समुदाय देखी राज्य सम्मको आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सकिने हुँदा सवै सरोकारवालाहरू सहकार्य समन्वय गरी सरकारलाई आवश्यक दवाव दिन अत्यन्त जरूरी देखिन्छ । यो वन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा लागि परेका व्यवसायी वनकर्मीहरूलाई चुनौति पनि हो । यस अवस्थामा पनि चुप लागेर बस्ने हो भने वनको व्यवस्थापन होइन वनको क्षयीकरणमा योगदान दिएको ठहर्छ ।

धन्यवाद ।

नेपालमा निजी वन विकास: समृद्धिको आधार

कृष्ण प्रसाद भट्ट तथा पशुपति नाथ कोइराला

निजी वन परिचय तथा किसिम

निजी वन भन्नाले प्रचलित कानून बमोजिम कुनै व्यक्ति वा संगठित संस्थाको हक पुग्ने निजी जग्गामा लगाई हुर्काएको वा संरक्षण गरेको वन भन्ने बुझिन्छ । आफ्नो हक भागेको निजी जमिन, बारी कान्ला, खोल्सा-खोल्सी सांध-सिमाना तथा अन्तरवालीका रूपमा विभिन्न प्रयोजनका रूख विरूवाहरू लगाई हुर्काउने तथा पाल्ने चलन परापूर्वकाल देखि चल्दै आएको हो । यसरी लगाई हुर्काएको वन नै निजी वन हो । कानूनतः नेपालमा दुई किसिमका निजी वन रहेको देखिन्छ । एक डिभिजन वन कार्यालय एवं सम्बन्धित निकायमा दर्ता भएका निजी वन र दोस्रो दर्ता नभएका तर निजी हकभोगका जग्गामा हुर्काई संरक्षण गरेको निजी वन तथा पारिवारिक निजी वन ।

उद्देश्य

मानिसहरूले कृषि उत्पादन तथा पशु पालनलाई सहयोग पुग्ने उद्देश्यले वा वन पैदावार उत्पादन गर्नका लागि निजी जग्गामा वन विकास गरेको देखिन्छ । साथै जमिन खाली नराख्ने उद्देश्यले पनि जग्गामा वन वाली लगाएका हुन्छन । नेपालको पहाडी एवं हिमाली क्षेत्रमा गह्रा खेति प्रणालीमा समतल गह्रामा कृषि वाली खेति गर्ने र कान्ला क्षेत्रमा रूख बाली हुर्काउने प्रचलन रहेको छ । आजकाल गाउँघरतिर अधिकांश खेत वारी बाभो रहेकाले पनि बाँभो जग्गामा वन बाली लगाएर छाड्ने प्रचलन बढेको देखिन्छ ।

अपेक्षित प्रतिफल

निजी वनले एकातिर दैनिक आवश्यक पर्ने

दाउरा, घाँस, र काठको आवश्यकता पूरा गर्न मद्दत गर्दछ भने आर्कीतिर वन पैदावार बेचबिखन गरेर प्राप्त हुने आम्दानीबाट जीवनस्तरमा सुस्था ल्याउन सकिन्छ । यसरी लगाइएको वनले प्रत्यक्ष लाभ मात्र होइन, बाढी पहिरो जस्ता प्रकोपबाट जमिनको बचाव तथा कार्वन संचितिमा समेत योगदान पुऱ्याई विश्वव्यापी वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्न सहयोग पुऱ्याउँछ । जमिन सुख्खा हुनबाट बचाउँछ । पात पतिङ्गर मलको रूपमा प्रयोग हुन्छ । हाम्रो जस्तो कृषि प्रधान देशमा त यो कृषिकै एक अभिन्न अङ्गको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

निजीवन सम्बन्धि नितीगत व्यवस्था

निजी वन जङ्गल राष्ट्रियकरण ऐन २०१३ लागू भएपछि देशभरका तराईमा ५ विगाहा र उपत्यका तथा पहाडमा २५ रोपनी भन्दा बढी क्षेत्र रहेको सबै निजी वन जङ्गल राष्ट्रियकरण गरियो ।

वन ऐन २०१८ संसोधन गरी २०३५ मा निजी वनको प्रावधान राखियो जसलाई निजी वन नियमावली २०४१ का कानुनी दायरामा पारियो ।

वन ऐन २०४९ मा निजी वन निजी वनको धनी आफ्नो इच्छा अनुसार निजी वनको विकास, संरक्षण, व्यवस्थापन गर्न तथा वन पैदावारको उपभोग गर्न वा मूल्य निर्धारण गरी बिक्री वितरण गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

वन नीति २०७५ मा समेत हरित उद्योग प्रवर्धन र विकासका लागि निजी, सामुदायिक र सहकारी क्षेत्रको लगानी प्रोत्साहन गरिने, हरित उद्योगहरूमा सार्वजनिक, सामुदायिक, सहकारी तथा निजी क्षेत्रको साभेदारीलाई प्रोत्साहन गरिने, राष्ट्रिय वन

बाहिरका निजी वन, सार्वजनिक जग्गाका वन, संस्थागत जग्गाका वन, सहरी वन र कृषि वन र पारिवारिक वनको विस्तार, विकास र प्रवर्धन का लागि सहूलियत दरका ऋण उपलब्ध गराई प्रोत्साहन गरिने, निजी वनको विस्तारका लागि प्रचार प्रसार, प्रविधि हस्तान्तरण र वन धनीको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने, निजी जग्गामा उत्पादित वन पैदावारलाई जग्गा धनीले कटान, प्रशोधन, विक्री वितरण, ओसार पसार र प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिने, निजी जग्गामा निजी वन, कृषि वन तथा तिनमा आधारित हरित उद्योगहरूलाई प्रवर्धन र विस्तार गर्न नवीनतम प्रविधिहरू हस्तान्तरण गरिने वन, जैविक विविधता तथा जलाधार व्यवस्थापनको कार्यलाई तीन तहका सरकार, वन समूह र निजी क्षेत्रबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यको वातावरण निर्माण गरिने उल्लेख गरीएको छ ।

पञ्चवर्षिय योजना (आ.व. २०७६/७७ देखि आ व २०८०/८१) को दिर्घकालिन सोच 'वनक्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन र उद्यमशिलताबाट समृद्धि र सुखमा योगदान अनुसार कार्यनितीमा निजी वन एवम् पारिवारिक निजीवनको जमिनमा वृक्षरोपण र खेतीका लागि व्यवसायिक योजना निर्माण सहूलियत ऋण अनुदान विमा र हरित सम्पति धितो राख्न सकिने व्यवस्था गरिनेछ ।

वन ऐन २०७६ मा निजी वनको धनीले निजी वन को विकास संरक्षण व्यवस्थापन गर्न तथा वन पैदावार को उपयोग गर्न वा मुल्य निर्धारण गरी विक्री वितरण गर्न सक्ने र सो कामका लागि डिभिजन वन कार्यालय वा सव डिभिजन वन कार्यालयले आवश्यक प्राविधिक तथा अन्य सहयोग उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था ले निजी वन को प्रोत्साहन गरेका देखिन्छ । सो वन ऐन बमोजिम

निजी वन स्थानीय तहमा दर्ता गराउनु पर्ने र व्यवसायिक प्रयोजनका लागि सम्वन्धित स्थानीय तह भित्र सोही स्थानीय तहबाट र एक स्थानीय तहबाट अर्को स्थानीय तहमा वन पैदावार ओसार पसार गर्दा डिभिजन वन कार्यालयबाट स्वीकृत लिनु पर्ने प्रावधान रहेको छ ।

वन नियमावली २०७९ मा समेत कृषि वन र जडिबुटी खेती एवं प्रशोधन गर्दा वातावरणीय कानुन र अन्य प्रचलित कानुनमा तोकिएको मापदण्ड पालन गर्नु पर्ने उल्लेख छ । साथै निजी वनमा वन जन्य २८ र जडिबुटी प्रजातिका २३ र अन्य ४ प्रजाति गरी निजी वन वा निजी जग्गामा भएका वन पैदावार कृषि उपज सरह संकलन विक्री र ओसार पसार गर्न सकिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । ती प्रजातिहरूमा काष्ठ जन्य अम्वा, हलुवावेद, कपोक, आँप, नीम, काभ्रो, ईपिल, वकाईनो गोल्डमोहर, बबुल, टिक, सिसौ, मसला, लहरेपिल, क्यासिया, लिची, मोतालो, कटहर, लप्सी, विरेन्द्र फुल, कदम टुनी, उत्तिस, चिलाउने, कटुस, खोटेसल्ला र गोब्रेसल्ला रहेका छन भने जडीबुटी जन्य प्रजातिहरूमा कुरिलो, सिट्टीमुर, कचुर, अमला, केशर ध्युकुमारी, चिउरी, चिराईतो, टिमुर, तेजपात, तुलसी, वेल, बोभ्रो, बोधिचित्त, मसलाको पात, रिठा, रुद्राक्ष लप्सी, क्यामोमाईल, मेन्था, लेमनग्रास, सिट्रोनेला र पामारोजा तथा अन्य प्रजातिहरूमा अग्निसो, बाँस निगालो, अल्लो, वनकस बावियो रहेका छन् । सो वन नियमावलीमा निजी वन धनीले प्रचलित कानुन बमोजिम निजी वनमा वन्यजन्तु पालन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेका छ ।

निजी वन धनीले आफ्नो निजी जग्गामा रहेको अन्य वन पैदावार ओसारपसार

निजी वन धनीले आफ्नो निजी जग्गामा रहेको अन्य वन पैदावार ओसारपसारका लागि सम्वन्धित

सव डिभिजन वन कार्यालयमा नागरीकता छाया प्रति, जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा छाया प्रति, नापी नक्सा, वडा कार्यालयमा जग्गाको तिरो तिरेको रसिद वडा कार्यालयको सिफारिस सहित निवेदन दिनु पर्ने हुन्छ । वन प्राविधिकले सो जग्गामा सार्वजनिक सुनुवाई सर्जमिन गरी ठहर भएका रूखमा छपान गरी वन विभागको टाँचा लगाई कटान आदेश दिएर रूख कटान गरी तोकिएको स्थानमा घाटगद्दी गर्नु पर्दछ । प्राविधिकद्वारा उत्पादित वन पैदावार नापजाँच गरेपछि स्थानीय तह भित्र ओसारपसारका लागि सम्बन्धित स्थानीय तहमा र बाहिर ओसार पसारका लागि सम्बन्धित डिभिजन वन कार्यालयमा सिफारिस गरेपछि सम्बन्धित निकायबाट छोडपूर्जी लिई ओसार पसार गर्नु पर्ने प्रावधान रहेको छ ।

निजीवनको वर्तमान अवस्था

दर्ता भएका निजी वन र दर्ता नभएका निजी वन वा पारिवारिक निजी वनले देशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ ।

अधिकांश फर्निचर उद्योगहरूमा निजी वनबाट उत्पादन भएको काठ प्रयोग भएको देखिन्छ । भने एक अध्ययनका अनुसार घरायसी प्रयोजनका काठ दाउरा को करिब ७० प्रतिशत निजी वनबाट उत्पादन भएको अनुमान गरिएको छ भने नेपालमा उत्पादन हुने काठको ४० प्रतिशत निजी वनबाट उत्पादन हुन्छ ।

वन विभागको तथ्यांक अनुसार आ व २०७४ /७५ मा कुल २०७ लाख क्यु फिट काठ उत्पादन भएको मध्ये १४० लाख क्यु फिट (६७.६३ प्रतिशत) काठ निजी वनबाट उत्पादन भएको देखिन्छ । भने वन विभागबाट ईजाजत नलिई प्रयोग भएका निजी काठको उत्पादन यसको ४० प्रतिशत भन्दा वढी रहेका अनुमान गरिएको छ ।

वि स २०७२ सम्ममा नेपालमा वन पैदावारमा आधारित १२०२८ उद्यम (वस्तु र सेवा मुलक) हरू सञ्चालनमा थिए (उद्योग विभाग, २०७४) ।

वहुसरोकारवाला वन कार्यक्रमको अध्ययन अनुसार नेपालमा दर्ता भएका वन र कृषि वन मा आधारित ४१०६२ उद्यम मध्ये २७३४२ उद्यम दर्ता भएर सञ्चालन भएको छन । जसले ३२ अरव लगानी गरेको छन । जसले ४ लाख श्रमदिन काम रोजगार सिर्जना भएको देखिन्छ । वन उद्यमलाई आवश्यक कच्चा पदार्थ (काठ दाउरा गैरकाष्ठ वन पैदावार) को तुलो हिस्सा निजी वनबाट प्राप्त हुन्छ । यसैले नेपालमा निजी वनको कुल ग्राहर्थ्य उत्पादनमा तुलो योगदान रहेको छ । नेपालमा २४५८ गोटा दर्ता भएको निजी वनले २३६० हेक्टर ९ आ व २०७४ /७५, वन विभाग) निजी वन व्यवस्थापन गरेका छन भने दर्ता नभएका पारिवारिक निजी वन तुलो संख्यामा रहेको देखिन्छ । निजी वनको दर्ता प्रक्रिया, प्राविधिक जाँचबुझ, कटान , टाँचा लगाउनु पर्ने, ओसार पसार ईजाजत लिनु पर्ने र छोडपुजी एवं मुल्य अभिवृद्धि कर आदी कारण निजी वन विकासमा अपेक्षित सफलता हासिल गर्न सकेको देखिदैन । तथापी सार्वजनिक निजी साभेदारीको माध्यमद्वारा उत्पादनशिल आर्थिक वृद्धि गर्ने सरकारी सोच अनुसार निजी वन विकासमा थप प्रोत्साहन गर्ने नीतिगत व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

निजीवनको फाईदाहरू

निजी हकभोगका जग्गामा रूख विरुवाहरू लगाई यसबाट विभिन्न वन पैदावार उत्पादन गरी उपयोग विक्रि वितरण गर्न सकिन्छ । यसबाट प्रत्यक्ष वस्तुगत फाईदाहरू र सेवामूलक फाईदाहरू हुन्छन ।

प्रत्यक्ष फाईदाहरू

- वन पैदावारहरू काठ दाउरा डाँलेघाँस स्याउला सोतर जडिबुटी आदीको सहज रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने ।
- सम्बन्धित डि.व.काबाट आवश्यक प्राविधिक सहयोग प्राप्त हुन सक्ने ।
- काठको ओसार-पसार गर्न सक्ने ।
- समयको अधिकतम सदुपयोग ।
- वातावरण संरक्षणमा सहयोग पुग्ने ।
- राष्ट्रिय वनमा पर्न सक्ने चापलाई कम गर्न सकिने ।
- पशुलाई बधुवा पालन गर्न सकिने ।
- पशुको गोबर, मलमुत्रको संरक्षण ।
- जडिबुटी तथा गैह्रकाष्ठ वन पैदावारको उत्पादन र खेती विस्तार
- कृषि उत्पादन र पशु उत्पादनमा सहयोग हुने
- खेर गएको जमिनको सदुपयोग
- वन पैदावार विक्रीबाट वैदेशिक मुद्रा आर्जन हुने
- रोजगार सृजना हुने
- वैदेशिक काठ आयत विस्थापन हुने

अप्रत्यक्ष / सेवामुलक फाईदाहरू

- जलाधार संरक्षण हुने
- भु संरक्षण हुने
- माटोको उत्पादकत्व वृद्धि हुने
- हावापानी स्वच्छ बनाई मौसम अनुकूलन हुने
- कार्वन संचितीमा वृद्धि

- कृषि वनको रूपमा विकास गर्दा वातावरणीय सेवामा अधिकतर योगदान
- वन्यजन्तु चराचुरुङ्गीको वासस्थान र जैविक विविधता संरक्षण
- हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमा कटौती एवं जलवायु परिवर्तन न्युनिकरणमा योगदान
- जलवायु अनुकूलनको मुख्य कार्यक्रमको रूपमा रहेको

निजीवनको अवसर र चुनौतीहरू अवसरहरू

- निजीवन नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा विकास गर्न सकिने प्रशस्त संभावनाहरू रहेको ।
- विश्वमा जडिबुटी एवं सुगन्धित तेलको माग बढी रहेको छ भने वनस्पति जन्य उत्पादनको ठुलो वजार रहेकोले उत्पादन वृद्धि गर्ने अवसर रहेको छ । नेपाल पहाडी मुलुक भएकाले भिर पाखा पखेरा सवै स्थानमा बोट विरुवा र जडिबुटी लगाउन सकिन्छ ।
- निजी वन मा उत्पादन हुने विश्वमा बहुमूल्य प्रजातिका वनस्पतिहरू समेत रहेको छन । नेपाल सरकारले आर्थिक विकासका महत्वपूर्ण प्रजातिहरू भनेर समेत ३० प्रजातिहरू किटानी गरेको छ जनु निजी वनमा सजिलै उत्पादन हुन्छन् ।

- नेपालमा हिमाली क्षेत्रमा लौठ सल्ला, चिराईतो पाँचऔले जटामसी, पदमचाल, सुगन्धवाल, कुट्की, निरमसीदेखि मध्य पहाडी क्षेत्रमा टिमुर, गुर्जो, तेजपात, श्रीखण्ड, सुगन्धको किला राईखन्यु, उत्तिस, सल्ला, रिठठा, सेतकचिनी, मोरिङ्गा, सितलचिनी, अग्निसो, कुरिलो, पिपला, गुँडमार, अमला, हर्रो, लप्सी तथा तराईमा

टिक सिसौ, अगरउड, रक्तचन्दन, कुरिलो, सर्पगन्धा, अश्वगन्धा आदि वनस्पतीहरू निजी वनमा लगाउन सकिन्छ ।

- यसले गर्दा महत्वपूर्ण वन पैदावार विक्री वितरण गरी विदेशी मुद्रा आर्जन हुनुका साथै औषधीय महत्वको वस्तु उत्पादन गर्ने कच्चा पदार्थ प्राप्त हुन्छ ।

चुनौतीहरू

रोजगार वैदेशिक मुद्रा आर्जन समयको सदुपयोग, खेर गएको जमिनको उत्पादन वृद्धि लगायत विभिन्न अवसर हुदा हुदै पनि निजी वन विकासमा केही चुनौतीहरू रहेको देखिन्छ ।

- निजी वनबाट उत्पादन भएको वन पैदावार निजीवन धनीले स्वतन्त्र रूपमा विक्री वितरण गर्न पाइने व्यवस्था भएपनि उत्पादन वा वस्तु पहिचान, प्रमाणीकरण, वन क्षेत्रको उत्पादनमा छुट्टी भिन्नता, आदी व्यवहारिक समस्याले नीति ऐन कार्यान्वयनमा जटिलता देखिन्छ ।
- निजी वनका केही प्रजातिहरूमा कटान विक्री वितरण प्रतिवन्ध जस्तै साल, पाँचऔंले अस्ना आदि ।
- निजी वन प्रवर्धन मा गुणस्तरिय विऊ, विरूवाको स्रोत, को अभाव र छिटो छरितो उत्पादन प्रविधि को अभाव
- निजीवनको जोखिम न्युनिकरण, क्षति राहत अभावको साथै विमाको व्यवस्थालाई संस्थागत हुन नसकेको
- निजी वन लगानी , विमा एवं ऋण अभाव , निजी वनमा लगानी गर्ने वैक वित्तिय संस्थाको

अभाव

- निजीवनमा उत्पादन हुने वस्तु र सेवाको प्रकृति फरक भए पनि नीति नियम एकै किसिमको रहेको जस्तै जडिबुटी उत्पादन काठ उत्पादन, बार्षिक उत्पादन हुने प्रजातिहरू र बहुवर्षिय प्रजातिहरू आदिमा साथै वस्तु उत्पादन र सेवामूलक निजी वनमा नीतिगत भिन्नता नरहेको
- निजीवनको वस्तु निकासी ईजाजत प्रमाणीकरणमा कानुनी भन्फट, ढिलासुस्तीले उत्पादित वस्तु विक्रीमा कठिनाई, जस्तै निजी वनबाट उत्पादित उत्तिस रूख कटान गरेको ३ देखि ४ महिनासम्म निकासी ईजाजतका लागि प्रक्रिया लाग्ने गर्दा त्यतिवेलासम्म काटेको उत्तिस सुकेर जान्छ र बजारमा सुकेको उत्तिसको गोलिया बिक्री हुदैन ।
- निजी वनका नीति नियमहरू कार्यान्वयन नहुने जस्तै निजी वन मार्गदर्शन २०६८ वन ऐन आएको १९ बर्ष पछि आयो तर त्यसमा उल्लेखित धेरै कुराहरू कार्यान्वयन हुन नसकदै देशको संवैधानिक संरचना परिवर्तन भइ कार्य क्षेत्रमा विभाजन भएको भएता पनि कार्यान्वयन नभएको ।
- निजी वन लाई व्यवसायिकरण गर्न नसकिएको र उद्योग र निजी वन धनीहरूको सहकार्य समन्वयनमा कमी
- जलवायु परिवर्तन न्युनिकरण मा भएको योगदानको निजी वनको मुल्यांकन प्रणाली विकास नभएको ।

- सरकारी निकायबाट निजी वनको अनुदान तथा निजी वन प्रवर्धन कार्यक्रम लागु नभएको ।
- निजी जग्गा खण्डीकरण र जग्गाको हदवन्दीका कारण जग्गा एकीकरणको रूपमा वनको विकास गर्न कठिनाई
- निजी वनको वन पैदावार ओसारपसारमा विभिन्न सरकारी निकयाहरूद्वारा जाँचबुझ कागजात निरिक्षणका नाममा हस्तक्षेप र भ्रमेला र हैरानी हुने
- विभिन्न तहका सरकार बीच समन्वय सहकार्यको अभावमा निजी वनको उत्पादनमा दोहोरो कर, महङ्गो कर
- निजी वनको सुरक्षामा सरकारी सहयोगको कमी कटान चोरी नियन्त्रण तथा रोग किराको प्रकोपमा सरकारी उदासिनता
- दर्ता भएको वा नभएको निजी वनमा नीतिगत सेवा सुविधाको कमी तथा पारिवारिक निजी वनको कानुनी मान्यता नभएको अवस्था

निश्कर्ष र सुभावहरू

देशको वन जन्य उत्पादनको प्रमुख हिस्सा ओगटेको निजी वन लाई उत्पादनमुखी र व्यवसायिक वनाउनु जरुरी रहेको छ । निजी वनको अत्याधिक फाईदा रहेको छ । तत्कालका फाईदा जति धेरै छ त्यो भन्दा पनि निजी वनको दीर्घकालिन र सेवामूलक फाईदाले राष्ट्रिय वनको संरक्षण, कृषि र पशुपालनमा उत्पादन वृद्धि, स्वच्छ वातावरण कायम र भू तथा जलाधार संरक्षण क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान रहेको देखिन्छ । संविधानले प्रदत्त गरेको सम्पत्तिको हक र स्वतन्त्राको हक प्रत्याभुत अनुसार

निजी वनको उत्पादन लाई विक्री वितरण र सदुपयोगमा सरलीकरण गर्न स्पष्ट कार्यनिती व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ । स्थान, क्षेत्र, समय र प्रजाति अनुसार विशेष व्यवस्था गरेर निजी वन ऐन लागु गर्नु पर्ने अपरिहार्य रहेको छ । सरकारले सार्वजनिक निजी साभेदारी कार्यक्रममा उद्यमी व्यवसायी र निजी क्षेत्रलाई निजी वन विकास र आधारित उद्यम सञ्चालनमा सहूलियत कानुनी व्यवस्था हुनु पर्दछ । आधुनिक प्रविधिमैत्री युगमा निजी वनको उत्पादनलाई प्रविधिमा जोडी उत्पादन प्रमाणीकरण गर्नु पर्दछ । विद्यमान निती नियम ऐन कानुन लाई समसामयिक परिमार्जन गरी निजी वन विकास र व्यवस्थापन मैत्री वनाउनु जरुरी छ । वर्तमान समयमा पहाडी क्षेत्रमा जनसंख्याको वसाई सराई, उत्पादनमूलक जनशक्तिको विदेश पलायन आदि विविध कारणले हुन भएको कृषि जमिनको बाभो अवस्थालाई सदुपयोग गर्नु पर्ने देखिन्छ । यसमा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षण गर्न नीतिगत सुविधा, उत्पादनमा सहूलियत वैज्ञानिक उपकरणमा सहूलियत, प्रजाति विविधीकरणमा अनुसन्धान, विमा र ऋणको व्यवस्था प्राविधिकको सुविधा र उद्यमलाई प्रविधिमैत्री र आधुनिकरणमा जोड दिनु पर्दछ । निजी वन लाई एक उद्यम को रूपमा विकास गरेर संस्थागत सुधार गर्नु पर्दछ । निजीवन मा आवद्ध कामदारहरूलाई विमा तालिम आधुनिक औजार अनुदान सिम क्षमता प्रमाणीकरण गर्नु पर्दछ । निजी वन विकास र उद्यम को रूपमा प्रवर्धनका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारीमा सरल र सहज कानुनी व्यवस्थाद्वारा मात्र उत्पादनमुखी क्षेत्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । यसले मात्र निजी वन राष्ट्रिय समृद्धिको आधार वन्न सक्छ ।

धन्यवाद ।

निजी वनहरूबाट सिर्जना भएको आम्दानी र वनमा देखिएका रोग किरा तथा रोकथामका उपायहरू (मोरङ)

मोरङ जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १,८५,५०० हेक्टर रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ बमोजिम यस जिल्लामा कुल ११,४७,१८६ (महिला ५,८९,६५९ र पुरुष ५,५७,२७५) जनसंख्या र बार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर १.६६ रहेको छ । देशको संघिय संरचना बमोजिम यस जिल्लामा महानगरपालिका संख्या १, नगरपालिका संख्या ८ र गाउँपालिका संख्या ६ गरी जम्मा १७ वटा स्थानीय तहहरू रहेका छन् ।

प्रमेश्वर पासवान

संयुक्त राष्ट्रको खाद्य र कृषि सङ्गठन (FAO, 1990) ले ०.५ हेक्टर (15 कठ्ठा) भन्दा बढी जग्गामा छ मीटर भन्दा अग्लो उचाई तथा १० प्रतिशत भन्दा बढी छत्र घनत्व भएको रूखहरूले ओगटेको क्षेत्रलाई वन भनी परिभाषित गरेको छ । मुख्य रूपमा कृषि तथा शहरी क्षेत्रको जग्गालाई यसको श्रेणीमा राखिंदैन । भनी परिभाषित गरेको छ । यस जिल्लामा ४५,५४० (पैतालिस हजार पाँच सय चालिस) हेक्टर अर्थात कुल भु-भागको २५ प्रतिशत वन जंगल रहेको छ । यस जिल्लाको कूल वनको (७ प्रतिशत प्राकृतिक वनक्षेत्र पुर्वपश्चिम राजमार्गको उतर पट्टी रहेको तर जनसंख्याको ३० प्रतिशत भन्दा कम मानिसहरू मात्र त्यस क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् अर्थात दक्षिणी क्षेत्रमा कुल वनको घ प्रतिशत वन र जनसंख्याको ७० प्रतिशत मानिसहरू बसोबास गरीरहेको तथ्यांकले उतरी र दक्षिणी क्षेत्रमा वनको फैलावट तथा जनसंख्या बिचको अनुपात सन्तुलित नरहेको अवस्था देखाउँछ। यस्तो अवस्थामा दक्षिणी क्षेत्रको वन पैदावारको मागलाई सम्बोधन गर्न निजी वन विकास तथा विस्तार बाहेक अर्को कुनै विकल्प नरहेको मेरो बुझाई रहेको छ।

निजी वन र मोरङ जिल्लामा यस्तो अवस्था

वन ऐन, २०७६ ले निजी वन भन्नाले प्रचलित कानुन बमोजिम कुनै व्यक्तिको हक पुग्ने निजी जग्गामा हुर्काइएको वा संरक्षण गरिएको वन सम्भन्नु पर्छ भनी परिभाषित गरेको छ । सामान्य अर्थमा वनको सर्वमान्य परिभाषा तथा नेपाल सरकारले प्रयोग गरेको वन सर्वेक्षण बिधि अनुसार यस जिल्लामा भएको २५ प्रतिशत वन क्षेत्रको तथ्यांकमा निजी जग्गामा हुर्काइएको वा संरक्षण गरिएको रूखहरू नपरेको बुझ्न सकिन्छ। निजी जग्गामा लगाईएको रूखहरूलाई प्राविधिक भाषामा वन बाहिरको रूख (Tree Outside of Forest) (TOF) भनिन्छ ।

डिभिजन वन कार्यालय मोरङमा हालसम्म 638 वटा निजी वन दर्ता भएको छ । दर्ता भएको निजी वनहरूले ६५५.६४ हेक्टर (९७० बिघा) जग्गा ओगटेको छ । यस जिल्लामा छ कठ्ठा देखी १५ बिघासम्म क्षेत्रफल भएको निजी वनहरू दर्ता भएका छन् क्षेत्रफलको हिसाबले सबैभन्दा बढी बेलवारी नगरपालिका (१३७ हे.) र थोरै कटहरी गाउँपालिका (१० हे.) तथा संख्याको हिसाबले सबैभन्दा बढी

बिराटनगर महानगरपालिका (१०३ वटा) र कम कटहरी गाँउपालिका (९ वटा) मा दर्ता भएको तथ्यांक रहेको छ । दर्ता भएको निजी वनहरूमा ९ लाख भन्दा बढी रुखहरू हुर्किरहेका छन् । निजी नम्बरी जग्गामा लगाइएका सबै वनहरू निजी वनको रूपमा दर्ता नभएको अवस्था विद्यमान छ ।

चित्र नं. १ : मोरङ जिल्लाको ग्रामथान गा.पा. २ को तेतरलाल माझीले आफ्नो निजी वनमा खनजोत, मलजल तथा रुखको काण्डमा चुना लगाई हुर्काउदै गरेको टिकको निजी वन:

रोजगारी तथा संकलित राजस्वको अवस्था आम्दानी

गत आर्थिक वर्ष २०७८।०७९ मा राष्ट्रिय वनबाट १,३२,२७९ (एक लाख बत्तिस हजार दुईसय उनासी) क्यू फीट काठ उत्पादन भएको थियो भने निजी जग्गा। निजी वनबाट २,८१,८६० (दुई लाख एकासी हजार आठसय साठी) क्यूफीट काठ उत्पादन भएको थियो । राष्ट्रिय वन भन्दा दुई गुणा बढी परिमाणको काठ बर्षेनी निजी नम्बरी जग्गा । निजी वनबाट मोरङ जिल्लामा उत्पादन हुने गर्दछ । यस जिल्लाको निजी वनमा भएको रुखहरूको

मूल्य श्रृंखला (Value Chain) सम्बन्धी हामिले गरेको एक अध्ययन बमोजिम कम्तीमा ३० इन्च गोलाई भएका रुखहरू बजारमा खरिद बिक्री भएको पाइएको छ । किसानलाई मसला प्रजातिको रुखको गोलिया काठलाई प्रति क्यू फीट रु. ३१२ रूपैया, कदमलाई रु. २०१ र टिकलाई रु. ५९२ रूपैयामा काष्ठ व्यवसायीहरूले खरिद गरेको पाइयो । यस हिसाबले औसत प्रति क्यू फीट रु. ३६८। (रूपैयाका दरले हिसाब गर्दा किसानहरूले रुखको खेतीबाट गत आ.व. २०७८।०७९ मा रु. १०३७, २४,४८०

(दश करोड सैतिस लाख चौबिस हजार चार सय अस्सी रूपैया) बराबरको सम्पती आर्जन गरेका छन् । हालसम्म किसानहरूले अपनाएको खेति प्रविधिबाट मसलाको रुख ७ वर्ष र टिकको रुख १२ वर्षमा बिक्री योग्य भएको अध्ययनबाट देखिएको छ । त्यसैगरी काष्ठ व्यवसायीहरूले खडा रुख किसानको जग्गाबाट खरिद गरी कटान गराई गोलिया काठ सःमिलसम्म ढुवानी गरी बिक्री गर्दा मसलाको रुखमा प्रति क्यू फीट रु. २९९। कदमलाई रु. १८९। र टिकलाई रु. ८८२/- (रूपैया मुनाफा भएको पाइयो । यस हिसाबले औसत प्रति

क्यू. फीट रू. 456. रूपैयाका दरले हिसाब गर्दा काष्ठ व्यवसायीहरूले रूख खरिद बिक्रीबाट गत आ.व. २०७८।०७९ मा रू. १२,८५,२८,१६) (बाह्र करोड पचासी लाख अष्टाइस हजार एक सय साठी रूपैया) बराबरको सम्पती आर्जन गरेका छन् । आ.व. २०७८।०७९ मा किसानको जग्गामा रूख हुर्काई काष्ठ व्यवसायीहरूबाट खरिद गरी गोलिया काठ सःमिलसम्म मात्र बिक्री गर्दा कुल जम्मा रू. २३,२२,५२,६४० (तेईस करोड बाईस लाख बाउन्न हजार छ सय चालीस रूपैया) बराबरको बजारमा करोबार भएको छ। सःमिलमा चिरान गरी काठको तयारी सामानहरूको कारोबार हेर्ने हो भने भन् बढी रकमको कारोबार हुन सक्ने मेरो अनुमान छ।

रोजगारी

उक्त अध्ययनमा खडा रूखहरूको कटान, मुछानबाट प्राप्त गोलिया काठहरूलाई सवारी साधनमा लोड गरे बापत काम गर्ने कामदारहरूले प्रति क्यू. फीट रू. ७०, ढुवानी बापत रू. ७० र काष्ठ व्यवसायीहरूको कर्मचारी कामदारलगायतका अन्यमा रू. ३० गरी जम्मा रू. १७० रूपैयाले हिसाब गर्दा गत आ.व. मा रू. ४,७९,१६,२०) (चार करोड उन्नासि लाख सोह्र हजार दुई सय रूपैया) को हुने श्रमदिन बराबरको रोजगारी सिर्जना भएको पाईयो । मोरङ जिल्लाको स्विकृत जिल्ला दररेटको आधारमा ८२,३३० श्रमदिन बराबरको रोजगारी सिर्जना भएको देखिन्छ। त्यसैगरी ८० जना भन्दा बढी काष्ठ व्यवसायीहरू र १००० भन्दा बढी गाउँस्तरका साना काष्ठ कारोबारीहरू यस कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न रहेका छन् । ढुवानी गर्ने सेवाहरू पनि काठको कारोबारबाट निरन्तर लाभान्वित भैरहेका छन् ।

राजस्व तथा मू.अ.कर

निजी वनको रूखहरू व्यवसायिक प्रयोजनका लागि खरिद बिक्री हुँदा डिभिजन वन कार्यालय मोरङ मार्फत आ.व. २०७८।०७९ मा रू. ६९,०६,७०८। (उन्नसत्तरी लाख छ हजार सात सय आठ रूपैया मु.अ.कर संकलण भयो । स्थानीय तहहरूले निजी जग्गामा भएको रूख कटान सिफारिस गरेबापत औसत रू. ३० प्रति क्यू.फीट बरबार दस्तुर लिने गरेको देखिएको छ अर्थात गत आ.व.मा स्थानीयतहहरूले रूख कटान सिफारीस बापत रू. ८४,५५,८००। (चौरासी लाख पचपन्न हजार आठ सय रूपैया) दस्तुर संकलन गरेको देखिन्छ ।

निजी वनको रूखमा देखिएको रोगकिरा तथा रोकथामका उपायहरू

निजी वनलगाउने, हुर्काउने कार्य मोरङ जिल्लाका किसानको रोजाईमा रहदै आएको छ । निजी वनको बिकासले किसानलाई आम्दानी, काठमा आधारित व्यवसाय सञ्चालनमा सरलता र रोजगारी सिर्जनामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यस जिल्लामा थप निजी वन विस्तार गरी आम्दानी र रोजगारी सिर्जनाको प्रचुर सम्भावना रहेको छ । प्रदेश हरित अभियान मार्फत दक्षिणी क्षेत्रमा विरूवा रोपणकार्य तीव्र पारिएको छ । किसानहरू रूखको खेती गर्न इच्छुक र आकर्षित भएतापनि कतिपय स्थानमा रूखहरूमा लाग्ने गरेको रोग किराको रोकथाम र नियन्त्रणका प्रभावकारी उपायहरू बारे किसानहरूलाई जानकारी नभएकोले रूखहरू मर्ने गरेको पाईएको छ । बि.सं. २०७५ साल देखी २०७८ सालसम्म कटहरी, बुढिगङ्गा, ग्रामथान, जहदा गा.पा. तथा बिराटनगर महानगरपालिकामा क्षति गर्ने गरेको देखिएको तपसीलमा उल्लेखित रूखहरूमा लाग्ने रोगकिरा तथा नियन्त्रण गर्न अपनाइएको उपायबारे हामीले गरेको अध्ययनको नतिजा यस प्रकार रहेको छ ।

Chestnut Blight or Cancer -

Cryphonectria Paracitica: दुसीको कारणले

मसलाको रूखमा लाग्ने यो रोगले रूखको काण्ड कुहाउने काम गर्दछ । यस जिल्लामा धेरै ठाउँमा यो रोग लागेको देखिएको छ । रूखको काण्ड कमजोर भई हावाहुरीमा

भाँचिने र कुहिएर पुरै रूख मर्ने गरेको पाईएको छ । रूख घना रोप्दा सुर्यको प्रकाश समान रूपमा रूखमा नलागी र भूईँसम्म प्रकाश नछिर्दा यो रोग लाग्ने गर्दछ । यसको रोकथामको लागि कम्तीमा रूख देखी रूखको दुरी ८ फिट राख्नेतथा रूखहरूको हाँगाबिँगालाई प्रत्येक बर्ष हिउँदको समयमा काँटछाँट गर्नु पर्दछ । यो रोग लागि सकेपछी नियन्त्रण गर्न वन प्राविधिकको सल्लाह बमोजिम दुसी नासक बिषादी प्रभावित भागमा छर्नु पर्दछ ।

Gummosis: पातलो बोक्रा हुने प्रजाति जस्तै: मसलको रूखमा किराले आक्रमण गरेको खण्डमा बोक्रा फुटी तरल पदार्थ गर्दछ । यस जिल्लामा यस्तो समस्या भएको रूख प्रशस्तै देखिएको छ । रूखको काण्डमा भएको रसिलो पदार्थ खान किराले आक्रमण गरेपछी काण्डमा प्वाल परी अत्याधिक तरल पदार्थ निस्की रूखहरू मर्ने गरेको तथा रूखको काण्ड बांगो हुने गरेको पाईएको छ । काण्ड कमजोर भई हावाहुरीमा भाँचिने र कुहिएर पुरै रूख मर्ने गरेको पाईएको छ । निजी वनमा घाँस काँटछाँट सरसफाई

नगर्दा किराहरूको प्रकोप बढ्न गईयो समस्या देखिने गर्दछ । यसको रोकथामको लागि निजी वनमा नियमित सरसफाई र घाँस काँटछाँट गर्नु पर्दछ साथै कृषि चुनमा तोकिएको किटनाशक बिषादी मिसाई रूखको फेदबाट ३ फिट

माथिसम्म लगाउनु पर्छ । यो किरा लागि सकेपछि यसलाई नियन्त्रण गर्न वन प्राविधिकको सल्लाहमा किटनाशक बिषादी प्रभावित भागमा छर्नु पर्दछ ।

Bark eating caterpillar: रूखको बोक्रा खाने भुसिल्कीरा मसलाको रूखमा देखिएको छ । रूखको सबै बोक्रा खाइदिने गरेकोले रूख मर्ने गरेको पाईएको छ । यो लिचीको रूखमा बढी लाग्ने किरा हो । लिचीको बगान नजीक रहेको मसला रोपण भएको स्थानमा यसको प्रकोप प्रचुर मात्रामा पाईएको छ । निजी वनमा घाँस काटछाट सरसफाई नगर्दा किराहरूको प्रकोप बढी यो समस्या देखिने गर्दछ । यसको रोकथामको लागि निजी वनमा

नियमित घाँस काँटछाँट र सरसफाई गर्नु पर्दछ साथै कृषि चुनमा तोकिएको किटनाशक बिषादी मिसाई रूखको फेदबाट ३ फिट माथिसम्म लगाउनु पर्छ।यो किरा लागिसकेपछि यसलाई नियन्त्रण गर्न वन प्राविधिकको सल्लाहमा किटनाशक बिषादी प्रभावित भागमा छर्नु पर्दछ ।

Sun scald: रूखको बोक्रा फुटी तरल पदार्थ

निस्कने यो रोगको कारणले यस जिल्लामा धेरै रूखहरू मरेको देखिएको छ । रूखको काण्ड कमजोर भई हावाहुरी को कारणले भाँचिने गरेको पाइएको छ । पूर्वीमोहडामा पातलो बोक्रा भएको रूख प्रजाति जस्तै:

मसला लगाउँदा बढी घाम लागी रूखको बोक्रा फुटने गरेको पाइएको छ । यसको रोकथामको लागि पूर्वी मोहडामा मोटो बोक्रा भएको रूख प्रजाति जस्तै: महोगनीको रूखहरू लगाउन सकिन्छ। यो रोग लागि सकेपछि यसलाई नियन्त्रण गर्न वन प्राविधिकको सल्लाहमा फुटेको भागमा परालले बाँध्नुपर्दछ ।

Stem canker -Aurifilum

marmelostoma: रूखको फेदनिरको काण्ड कुहिने यो रोगएक प्रकारको ढुसीको कारणले लाग्दछ। रूखको फेदको भाग कुहिन गई रूख ढल्ने तथा हावहुरीका कारणले भाँचिने गरेको पाईएको छ । चिन्टाइलो माटोतथा पानी जम्ने स्थानमा टिकको बिरुवा

रोपण गर्दा यो रोगलाग्ने गरेको देखिएको छ।पानी निकासमा अवरोध हुँदाखेतमा समेत यो रोगबाट बिरुवा मरेको पाईएको छ । यसको रोकथामको लागि बलौटे वा बलौटे दु मट माटो मा टिकको बिरुवा रोपण गर्ने तथा पानी निकासको लागि वृक्षरोपण क्षेत्रमा राम्ररी प्रवन्ध मिलाउनु पर्दछ । यो रोग लागिसकेपछि यसलाई नियन्त्रण गर्न वन प्राविधिकको सल्लाहमा दुषीनाशक बिषादी प्रभावित भागमा छर्नु पर्दछ र जरामा पनि हाल्नु पर्दछ ।

Soapberry borer -Agrilus prionurus

: टिक जातको रूखको काण्डमा लाग्ने यो एक प्रकारको किरा हो । रूखको काण्डमा प्वाल पारी खाने गरेकोले रूखहरू मर्ने गरेको पाईएको छ । बाक्लोगरी रूख रोपण गर्दा तथा घाँस काँटछाँट सरसफाई नगर्दा किराहरूको प्रकोप बढी यो

समस्या देखिने गर्दछ । यसको रोकथामको लागि वृक्षरोपण क्षेत्रमा नियमित घाँसकाँटछाँट र सरसफाई गर्नु पर्दछ । कृषि चुनमा तोकिएको किटनाशक बिषादी मिसाई रूखको फेदबाट 3 फिट माथिसम्म लगाउनु पर्छ । यो किरा लागिसकेपछि यसलाई नियन्त्रण गर्न वन प्राविधिकको सल्लाहमा किटनाशक बिषादी प्रभावित भागमा छर्नु पर्दछ ।

निजी वनको उत्पादकत्व प्रवर्द्धन गर्न किसानहरूले ध्यान दिनु पर्ने बिषयबस्तुहरू

निजी जग्गामा रूख रोपी अधिकतम आम्वानी गर्नको लागि रूखको स्वास्थ्य राम्रो भएमा मात्र जग्गाको क्षमता अनुसारको काठ उत्पादन गर्न सकिन्छ । निजी जग्गामा रूख लगाउनु पूर्व वन प्राविधिकको सल्लाह अनिवार्य लिनु पर्दछ । रूखहरू लगाउँदा समान्यतया रूख देखी रूखको दुरी ८ फीट र लाइनदेखि लाइनको दुरी १२ फीट राख्नु पर्दछ । यसले ट्रयाक्टरबाट जग्गा खनजोत गर्न सहज हुन्छ । रूख लगाएको सुरुको ४ वर्ष सम्म

घुसुवा बालीको रूपमा तेलहन र दलहन बाली लगाउनु राम्रो हुन्छ । यसले माटोको उर्बराशक्ति बढ्ने हुनाले रूखहरूको वृद्धिदर राम्रो हुनुका साथै आम्वानीमा पनि वृद्धि हुनेछ । जग्गामा रूख लगाई छोड्ने प्रचलन यहाँ देखिएको छ । यसो गर्दा रूखको ढिलो वृद्धि भई कटान गर्न पनि ढिलो हुने तथा रोगकिराको आक्रमण हुने सम्भावना बढी हुने हुनाले रूख लगाईसकेपछि नियमित जग्गा खनजोत, सिंचाई तथा राम्ररी कुहिएको गोबर तथा कम्पोट मल वा गड्यौला मल हाल्ने गर्नु पर्दछ । रूख लगाईसकेपछि समय समयमा वन प्राविधिकबाट रूखहरूलाई अनुगमन गराई प्राविधिकको सल्लाह बमोजिम पल्लयाउने, हाँगा काँटछाँट गर्ने कार्य पनि उतिकै महत्वपूर्ण हुन्छ साथै वन प्राविधिकको सल्लाहमा आवश्यक मात्रामा रोगकिरालाई नियन्त्रण गर्ने बिषादीहरू हाल्ने कार्यले रूखको स्वास्थ्य राम्रो हुने, माटोको उर्बरा शक्ति बढ्ने तथा छिटो आम्वानी लिन सकिने हुन्छ । धन्यवाद ।

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

पृथ्वी हामी सबैको साझा घर हो । मानिस, जीवजन्तु, चरा वोट विरुवा सबैले बाँच्न पाउने अधिकार छ । वनस्पति तथा जीवजन्तुको संरक्षण हुन सकेमात्र जीवनको पनि अस्तित्व र हन्छ । अतः हामी पनि बाँचौ जैविक विविधता बचाऔँ । पृथ्वी पनि बचाऔँ ।

प्रदेश सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

लुम्बिनी प्रदेश, बुटवल

वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन कानुनी व्यवस्था

शेर सिंह ठगुन्ना

दशरथचन्द्र नगरपालिका -४, बैतडी

विश्वमा विकासको बाटोमा अगाडि सार्दै गर्दा प्रविधिको समेत विकास हुँदै गयो र विभिन्न परियोजना लागु हुन गई धेरै मानिसहरूलाई लाभ प्राप्त हुँदै गयो । मानिसहरू लाभान्वित हुनु असल पक्ष हो तर केही कतै कार्यान्वयन गरीएका आयोजना परियोजनाको असर स्थानीय प्राकृतिक वातावरणमा तुलनात्मक रूपमा प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । नेपाल जस्तो मुलुकले प्रकृतिक वातावरण र विकास बीच सन्तुलन कायम गर्नु देशका लागि अहम चुनौति रहेको सत्यलाई नकार्न सकिदैन । वातावरण र विकास बीचको खाडललाई कम गर्न नेपाल सरकारले नीति कानुनको निर्माण समय समयमा तर्जुमा गरेको पाइन्छ । तसर्थ संरक्षण कार्यका साथसाथै परियोजना प्रवर्धकले उपयुक्त प्रतिकूल

प्रभाव हटाउने तथा न्यून गर्ने उपाय इमानदारीका साथ निर्वाह गर्नु आजको आवश्यकता हो । भौतिक विकास विना देशको समृद्धि असम्भव नै प्राय हुन्छ तर सो बाट श्रृजित प्रतिकूल प्रभाव असर न्यून गर्ने उपाय समय सापेक्ष लागु गर्नु प्रवर्धकले पुरा गरी संरक्षण कार्यमा देखिने चुनौती चिर्न सकिन्छ । यसका लागि वातावरणीय अध्ययनको आवश्यकता पर्न गएको हो ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाले वातावरण संरक्षण ऐन १९६९ को तर्जुमा गरी वातावरण प्रभाव मूल्यांकनलाई महत्व दिने प्रमथ देशका रूपमा चिनाए पश्चात

विश्वका अन्य देशहरू जोसँगै धेरै उद्योगहरू रहेका थिए जस्तै क्यानाडा सन् १९७३०, अस्ट्रेलिया सन् १९७४०, नेदरल्याण्ड सन् १९८१० र जापानले सन् १९८४ मा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन अध्ययनमा लागि परेका छन् । सन् १९८५ देखि वातावरण अध्ययनमा युरोपेली देशहरूले कार्य थालनी गरेको इतिहास देखिन्छ । भारतमा रिभर भेली प्रोजेक्ट लागु हुँदा १९७६ देखि वातावरणीय प्रभाव अध्ययन शुरु भएको पाइन्छ र नेपालमा वातावरण संरक्षण ऐन १९७६ र वातावरण संरक्षण नियमावली १९७७ लागु भए पश्चात वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार गर्न कडाई गरिएको पाइन्छ ।

नेपालमा वातावरणीय प्रभाव परीक्षण

वातावरणीय प्रभाव अध्ययनको इतिहासलाई नियाल्दा नेपालमा सन् १९९६।१९९७ देखि लागु गरीएको तथ्य वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ र वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७ कार्यान्वयन भएबाट पुष्टी भएको छ । छैटौं पंच वर्षे योजना (१९८१-१९८५) देखि मुख्य योजनाहरूले अनिवार्य रूपमा वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ र सातौं योजनाले पहिलो पटक राष्ट्रिय स्तरको वातावरण व्यवस्थापन योजना ल्याएको थियो । राष्ट्रिय वातावरण मूल्यांकन मापदण्ड सन् १९९२ पारित भई सन् १९९३ बाट लागु गरियो ।

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ लागु हुँदा दफा ३ बमोजिम वातावरणीय अध्ययन गर्न पर्ने योजनाहरूलाई वातावरण संरक्षण नियमावली २०५४ अनुसार दुई वटा अनुसूचीहरूमा विभाजन गरिएको थियो ।

अनुसूची १ मा लेखिएका प्रस्तावहरूको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नु पर्ने व्यवस्था उल्लेख थियो

र अनुसूची २ मा उल्लिखित प्रस्तावहरूको प्रवर्धकले वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्न तोकिएको थियो ।

विक्रम सम्बत २०७७ मा नयाँ वातावरण संरक्षण नियमावली लागु गरी वनको अवस्थामा कमी आउन नदिने व्यवस्थाले विकास र संरक्षण बीचको सन्तुलन कायम रहनेमा सरकार विश्वस्त मान्य सकिन्छ ।

वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७ ले तीनवटा अनुसूचीको बन्दोवस्त कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। सामान्यतया प्रस्तावहरू कार्यान्वयन गर्नु भन्दा अगावै निम्न अनुसूची बमोजिम मन्त्रालयबाट प्रतिवेदन स्वीकृत गराउनु पर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

अनुसूची-१ संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन

अनुसूची-२ प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण

अनुसूची-३ वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन

वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ दफा ४ मा क्षेत्र निर्धारण र दफा ५ मा कार्यसूची वन तथा वातावरण मन्त्रालयबाट स्वीकृत गराउन उल्लेख गरेको छ । साथै दफा ६ मा सार्वजनिक सुनुवाई गर्नु पर्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । सार्वजनिक सुनुवाईबाट सर्वसाधारण लाई प्रस्तावका बारेमा जानकारी प्राप्त हुनुका साथै प्रस्ताव कार्यान्वयनबाट स्थानीय वातावरणमा पार्न सक्ने प्रभावको ज्ञान तथा अध्ययनका सिलसिलामा प्रत्यक्ष सहभागिता रहने छ । वातावरणीय अध्ययन स्वीकृत गर्ने जिम्मेवारी दफा ८ ले मन्त्रालयलाई प्रदान गरेको छ । अनुसूचि २ मा उल्लेख गरीएका प्रस्तावका हकमा स्वीकृत गर्ने जिम्मेवारी प्रदेश सरकारको रहन्छ ।

नियम ७ बमोजिको प्रकृया पुरा गरी नियम ८ अनुसार स्वीकृतिका लागि पेश भएमा नेपाल सरकारले अपनाउनु पर्ने प्रकृया पुरा गरी स्वीकृति प्रदान पछि भोगाधिकार तथा रूख हटाउनु पर्ने

भएमा सो को एकिन गराउन सक्दछ र आवश्यक देखेमा शर्तसहित स्वीकृति प्रदान गर्दछ ।

वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृतिको लागि पेश गर्नुपर्ने

१. प्रस्तावकले ऐनको दफा ३ को उपदफा २ को खण्ड (क) मा उल्लेखित विकास निर्माण सम्बन्धी कार्य वा आयाजना सम्बन्धी प्रस्तावको संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन वा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन नेपाल सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालय समक्ष र वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन नेपाल सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालय मार्फत वन तथा वातावरण मन्त्रालय समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

२. प्रस्तावकले ऐनको दफा ३ को उपदफा २ को खण्ड (ख) सँग सम्बन्धित विकास निर्माण सम्बन्धी कार्य वा आयोजनाको वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन सम्बन्धित प्रदेश कानूनले तोकेको निकाय समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

३. प्रस्तावकले ऐनको दफा ३ को उपदफा २ को खण्ड (ग) सँग सम्बन्धित विकास निर्माण सम्बन्धि कार्य वा आयोजनाको संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन वा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण प्रतिवेदन सम्बन्धित स्थानीय कानूनले तोकेको निकाय समक्ष र वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन सम्बन्धित प्रदेश कानूनले तोकेको निकाय समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

४. उपनियम १ बमोजिम पेश भएको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन सम्बन्धित नेपाल सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालयले आवश्यक जाँचबुझ गरी सो सम्बन्धमा आफ्नो राय समेत उल्लेख गरी प्रतिवेदन स्वीकृतिको लागि सिफारिस

सहित पन्ध्र दिन भित्र मन्त्रालय समक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

५. उपनियम २ वा ३ बमोजिम पेश भएको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन सम्बन्धमा प्रदेश कानूनले तोकेको निकायले आवश्यक जाँचबुझ गरी सो सम्बन्धमा आफ्नो राय सहित प्रतिवेदन स्वीकृतिको लागि पन्ध्र दिन भित्र प्रदेश कानूनले तोकेको वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने निकाय समक्ष पठाउनु पर्नेछ ।

६. ऐनको दफा ३ को उपदफा २ को खण्ड (क) मा उल्लेखित विकास निर्माण सम्बन्धि कार्य वा आयोजना मध्ये नेपाल सरकारको एक भन्दा बढी मन्त्रालयसँग सम्बन्धित बहुउद्देशीय आयोजनाको सम्बन्धमा वातावरणीय अध्ययन सम्बन्धि एकीकृत प्रतिवेदन तयार गर्न चाहेमा सम्बन्धित प्रस्तावकले सम्बन्धित सरोकारवाला मन्त्रालयको राय समेत समावेश गरी प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ ।

७. ऐनको दफा ३ को उपदफा २ को खण्ड (ख) वा (ग) मा उल्लेखित विकास निर्माण सम्बन्धि कार्य वा आयोजना मध्ये एक भन्दा बढी निकायसँग सम्बन्धित बहुउद्देशीय आयोजनाको सम्बन्धमा वातावरणीय अध्ययन सम्बन्धी एकीकृत प्रतिवेदन तयार गर्न चाहेमा सम्बन्धित प्रस्तावकले सम्बन्धित सरोकारवाला निकायको राय समेत समावेश गरी प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्नेछ ।

८. प्रस्तावकले यस नियम बमोजिम कुनै वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृतिको लागि पेश गर्दा सो प्रतिवेदन को साथ अनसूची १४ बमोजिमको ढाँचामा सम्बन्धित स्थानीय तह र सम्बन्धित विषयगत कार्यालयको सिफारिस समेत समावेश गर्नु पर्नेछ ।

तर संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययनको हकमा विषयगत कार्यालयको कार्य वा आयोजनाको वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन सम्बन्धित प्रदेश कानुनले तोकेको निकाय समक्ष पेश गर्नु पर्नेछ ।

९. उपनियम ८ बमोजिमको सिफारिसको लागि प्रस्तावकले सम्बन्धित स्थानीय तह र सम्बन्धित विषयगत कार्यालय समक्ष निवेदन दिनु पर्नेछ र यसरी प्राप्त निवेदन उपर आवश्यक कारबाही गर्दा व्यहोरा मनासिब लागेमा सम्बन्धित स्थानीय तह वा सम्बन्धित विषयगत कार्यालयले त्यस्तो निवेदन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र प्रस्तावकलाई सिफारिस उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

१०. उपनियम ९ बमोजिमको अवधिभित्र सम्बन्धित स्थानीय तह वा सम्बन्धित विषयगत कार्यालयबाट त्यस्तो सिफारिस प्राप्त भएमा प्रस्तावकले त्यसरी निवेदन पेश भएको प्रमाण संलग्न राखी वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृति सम्बन्धि कारबाही अघि बढाउन सक्नेछ ।

११. प्रस्तावकले संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन वा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नपर्ने कुनै प्रस्तावको हकमा कार्यसूची स्वीकृत भएको र वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्नु पर्ने कुनै प्रस्तावको हकमा क्षेत्र निर्धारण र कार्यसूची दुवै स्वीकृत भएको दुई वर्षभित्र सो सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गरी स्वीकृतिको लागि पेश गर्नु पर्नेछ ।

१२. उपनियम ११ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि विशेष परिस्थिति सिर्जना भई सो अवधिभित्र प्रतिवेदन स्वीकृतिका लागि पेश हुन सक्ने अवस्था नभएमा सम्बन्धित प्रस्तावकले त्यस्तो वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन स्वीकृत गर्ने निकाय समक्ष म्याद थप गर्नको लागि निवेदन दिनु पर्नेछ ।

१३. उपनियम १२ बमोजिम कुनै निवेदन प्राप्त भएकोमा त्यस्तो निकायले सो सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्दा व्यहोरा मनासिब लागेमा बढीमा एक वर्ष अवधि थप गर्न सक्नेछ ।

१४. उपनियम ११, १२ वा १३ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यो नियमावली प्रारम्भ हुँदाका बखत प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्नु पर्ने कुनै प्रस्तावको हकमा कार्यसूची र वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गर्नु पर्ने कुनै प्रस्तावको हकमा क्षेत्र निर्धारण र कार्यसूची दुवै स्वीकृत लिइसकेको कुनै प्रस्तावको हकमा यो नियमावली प्रारम्भ भएको मितिले दुई वर्षभित्र वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरी स्वीकृतिको लागि पेश गर्नु पर्नेछ ।

१५. उपनियम ११, १३ वा १४ बमोजिमको अवधि भित्र कुनै प्रस्तावकले प्रस्तावको वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन पेश गर्न नसकेमा त्यस्तो प्रस्तावकले यस नियमावलीमा भएको व्यवस्था बमोजिम पुनः क्षेत्र निर्धारण प्रनतवेदन वा कार्यसूची तयार गरी पेश गर्नु पर्नेछ ।

१६. कुनै प्रस्तावको प्रभावित क्षेत्र बाहेक अन्य कुनै विषयमा परिवर्तन आउने भएमा प्रस्तावकले क्षेत्र निर्धारण प्रतिवेदन वा कार्यसूची स्वीकृत भइ नसकेको अवस्थामा त्यस्तो प्रतिवेदन वा कार्यसूचीमा र क्षेत्र निर्धारण प्रतिवेदन वा कार्यसूची स्वीकृत भइसकेको अवस्थामा वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदनमा समावेश गरी पेश गर्नु पर्नेछ ।

वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७ को नियम ९ मा वातावरणीय प्रभाव अध्ययन प्रतिवेदन प्राप्त भएमा उपनियम ६ अनुसार राय सुभाष संकलन गरिन्छ ।

उपनियम ६ यस नियममा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएकोभए तापनि नियम ८ बमोजिम

प्राप्त वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनको हकमा सम्बन्धित निकायले राय सुभावा

संकलन गर्नका लागि सात दिनको अवधि तोकौ राष्ट्रियस्तरको कुनै एक दैनिक

पत्रिकामा सूचना प्रकाशन गरी त्यस्तो प्रतिवेदन उतार (डाउनलोड) गर्न मिल्ने गरी

सम्बन्धित निकायको वेब साइट मार्फत सार्वजनिक गर्नु पर्नेछ ।

नियममा उल्लिखित प्रक्रिया पूरा गरी प्राप्त राय सुभावा समेतको आधारमा वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन जाँचबुझ गर्दा त्यस्तो प्रस्तावले वातावरणमा उल्लेखनिय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने नदेखिएमा सम्बन्धित निकायले त्यस्तो वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन देहायको अवधिभित्र स्वीकृत गर्नु पर्ने व्यवस्था गरीएको छ ।

(क) संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन वा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण पन्ध्र दिनभित्र,

(ख) वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन पैतीस दिनभित्र । वातावरणीय अध्ययन सम्बन्धी प्रभावकारिता ल्याउनु गर्नुपर्ने

- प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले व्यापक प्रचार प्रसार गर्नु पर्ने ।
- विकास आयोजनाहरूको सूची वा योजना प्राथमिकरण गर्ने ।
- वन क्षेत्रको उपयोग न्युन मात्रामा गर्ने ।
- केन्द्र र प्रदेश कानुनहरूमा सकेसम्म एकस्यता कायम गर्ने ।

- वातावरणीय अध्ययनले निर्दिष्ट उपायहरू कडाईका साथ वातावरणीय अनुगमन र परीक्षण गरीनु पर्ने ।

- प्रवर्धकले समयमा नै निर्माण कार्य शुरु गर्न पूर्व सो को वातावरणीय अध्ययन स्वीकृती गराउने ।

निष्कर्ष

संरक्षण र विकास कार्य देशको समृद्धिका लागि अत्यन्त आवश्यक पहल मानिन्छ। यी दुई बीच सन्तुलन कायम गर्नु अपरिहार्य छ । जसका लागि कानुनी स्पष्टता र इमानदारिता जरूरी पक्ष हो । वातावरण संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्नु सबै जीवहरूको कल्याणको लागि अपरिहार्य छ अतयवः वातावरणीय सन्तुलनको लागि सबै पक्ष तथा सबै सरोकारवालाहरूको समान जिम्मेवारी रहेको छ ।

साभार

https://nitsri.ac.in/Department.Civil%20Engineering.CWE_222_Lectures_19,20,21.pdf

Environmental Impact Assessment in Nepal

[https://www.ifc.org/wps.wcm.connect.0a8659e5-7d18-4a58-8615-fcd6228ba7a0.1.+EIA+procedures+in+Nepal_MoPE+%282%29.pdf?MOD=AJPERES&CVID=m4E1GK3](https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/0a8659e5-7d18-4a58-8615-fcd6228ba7a0.1.+EIA+procedures+in+Nepal_MoPE+%282%29.pdf?MOD=AJPERES&CVID=m4E1GK3)

दुर्लभ वन्यजन्तु डल्फिन

परिचय

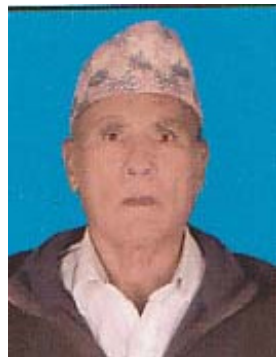
डल्फिनहरू स्तनपायी जलजन्तुहरू हुन् । यिनीहरू समुन्द्रको नुनिलो पानी र नदीको स्वच्छ जलमा पनि पाइन्छन् । यिनीहरू मनुष्य पछि दोस्रो चेतनशील बुद्धिमान प्राणी मानिन्छन् र विचार शक्ति भएकोले आफ्नो मनका समवेदनाहरू एक अर्का छेउ पुऱ्याउन सक्दछन् । मनुष्यसँग यिनीहरू मित्रवत व्यवहार गर्ने गर्दछन् । यिनको स्मरण शक्ति मनुष्यको जस्तो तेज हुन्छ । मत्स्याकार भएकोले पुच्छर तथा पखेटाहरूको सहायताले यिनीहरू दुरुस्त गतिमा पौडन सक्दछन् ।

यिनीहरू सामाजिक प्राणी हुन् । नवजात शिशुहरू हुर्काउन कोही डल्फिनहरू धाइआमा र कोही रक्षकको रूपमा सहयोगी रहन्छन् । माछाको सिकार पनि यिनहरू समूहमानै गर्दछन् । यिनको पेटभित्र अलि ठूलो आकारको एउटा मात्र फोक्सो रहेको हुन्छ । टाउकोको माथिल्लो भागको बीचमा एक सानो आकारको प्वाल Blow Hole हुन्छ । त्यसद्वारा यिनले केही छिनको अन्तरालमा पानीको सतह या पानीदेखी टाउको बाहिर निकाली स्वासप्रश्वास क्रिया गर्दछन् र यिनीहरू निन्द्रामा सुत्ने भएकोले सुतेको बेलामा पनि पानीको सहतसम्म आफैँ निस्कने र डुब्ने गर्दछन् ।

डल्फिनका प्रजातीहरू

डल्फिनहरू प्रकृतिका अनुपम उपहार मानिएका छन् । यिनीहरूले एकलै या सामूहिक रूपमा पानीमा डुबुल्की मार्ने, उफ्रने र समय समयमा सुसाई मिठो स्वरमा स्वास फेर्ने गरेको दृश्य अत्यन्त आकर्षक देखिन्छ ।

भोजराज श्रेष्ठ
गुलेली बाजे

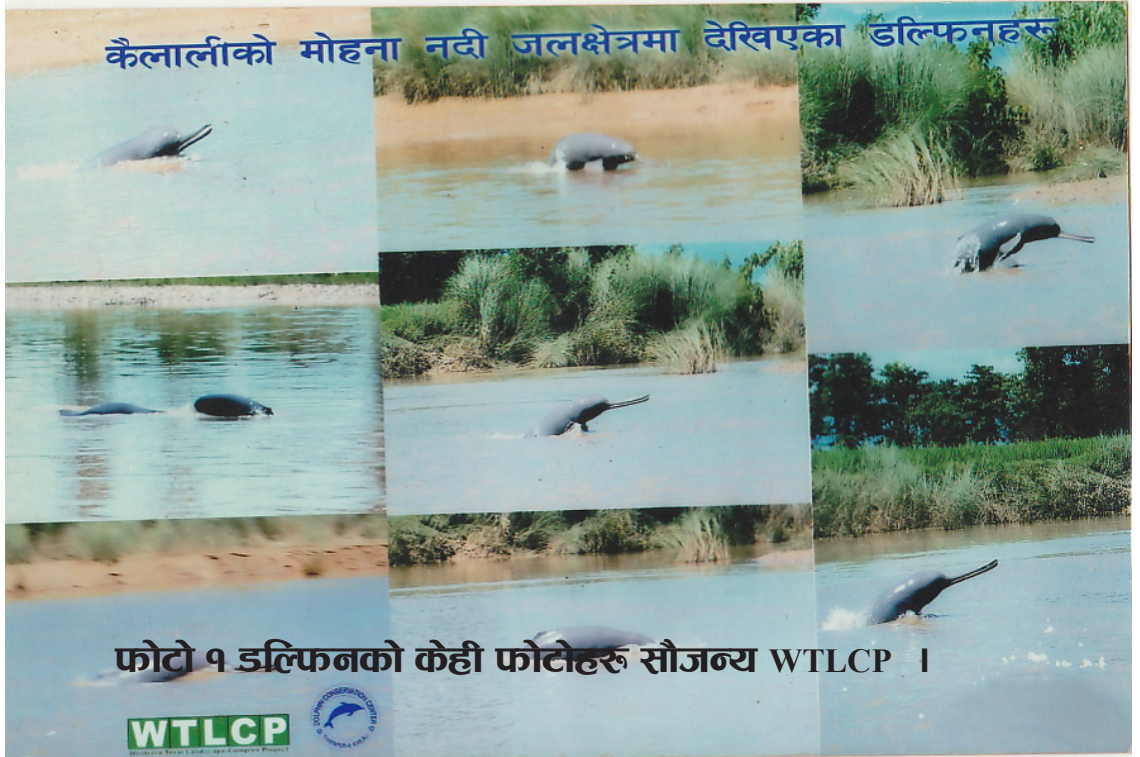

सबै प्रकारका डल्फिनहरू मत्स्याकार भएतापनि यिनीहरूको शारीरिक बनावट र आनीबानीमा केही अन्तर रहेकोले पैँतीस जातिका सामुन्द्रिक डल्फिन, तिन प्रजातिका स्वच्छ पानीका नदीका डल्फिनहरू तथा समुद्र र नदी दुवैमा रहने इरावदी नदी प्रजातिका गरी जम्मा ३९ किसिमका डल्फिनहरू पृथ्वीमा पाइन्छन् । यस प्रजातिको डल्फिन म्यानमार (वर्मा) को इरावदी नदीमा मात्र पाइन्छन् । बङ्गालको खाडी पार गरी दक्षिण भारत स्थित चिलका भिलमा यिनीहरू आवत जावत गर्ने गर्दछन् । नेपालका कोसी, नारायणी, कर्णाली र कैलालीको मोहना नदीहरू तथा भारतमा गङ्गा, घाघरा, ब्रम्हपुत्र र सोन नदीहरूमा पाइने डल्फिनहरू गङ्गा नदी प्रजातिका Ganges River Dolphin of Platanista gangetica भनिन्छ। यसै प्रकार पाकिस्तानको सिन्धु नदी जलक्षेत्रमा पाइने डल्फिनहरू भूल fantanista gangetica minor भनिन्छ । यिनीहरूको आँखामा क्रिष्टलाईन लेन्स (Crystalline lens) नभएकोले यिनीहरू देख्न सक्दैनन् र यिनलाई अन्धा जलजन्तु भनिन्छ परन्तु यिनीहरूले निकालिरहने आवाजको प्रतिध्वनीबाट पानिभित्र रहेको कुनै पनि चिज, प्राणी, माछा र शत्रु जन्तुको सही उपस्थिति तुरुन्त नै चाल पाउँदछन् ।

दक्षिण अमेरिकाको ब्राजिल देशमा बग्ने अमेजन नदी र यसै देशको उत्तरी सिमानासँग जोडिएको देश भेनेजुएलाको ओरीनोको नदी जल क्षेत्रमा पाईने डल्फिनहरूलाई Amazon River Dolphins बोटो Boto of Inia Geoffirensis भनिन्छ । यिनका आँखा केही ठुला र गोलाकार तथा देख्ने शक्ति तीक्ष्ण रहेको

संख्या कम हुँदै गएको देखिन्छ । डल्फिनहरू ठुला नदीहरूमा माछा मार्नमा प्रयोग गरिने ।

फोटो १ डल्फिनको केही फोटोहरू सौजन्य WTLCP ।

मानिन्छ ।

नदीका डल्फिनहरू विभिन्न कारणले नास हुँदै गएर विश्वका धेरै नदीहरूबाट लोप भैसकेको छ । चीनको याङसी नदीका डल्फिनहरू पनि गत दशक देखि लोप भैसकेका छन् । मुख्यत यिनको बोसोबाट प्राप्त हुने तेल र मासुको लागि यी मारिन्छन् । बढ्दो जल प्रदूषण, चोरी, सिकार, बिना जल भन्याड निर्माण गरिएका नदीका बाँधहरू तथा रुख जङ्गल कटानको कारण बगेर आउने माटोबाट नदीको गहराई पुरीई यिनीहरू विचरन गर्ने जलक्षेत्रमा परेको नकारात्मक प्रभावले यिनको

जल पासोहरू (Monofilament nylon fishing gillnets) मा अल्भी पानी भित्रनै साँस फेर्न नपाई यिनीहरू निसासिएर मर्ने गर्दछन् । यसरी मारिने डल्फिनहरू परिश्रमणको क्रममा त्यहाँ पुगेका नेपालका डल्फिनहरू नहोला भन्न सकिन्न । यस प्रकार डल्फिनहरूको जन्मदर भन्दा मृत्युदर ज्यादा भएकोले यिनीहरू लोपहुने संघारमा पुगिसकेका छन् ।

नेपाल भारत सिमानाको कैलाली जिल्लामा करिब ८० कि.मी. सम्म बग्ने वर्षायाम बाहेक अन्य मौसममा

प्राय ३ फिटसम्म गहिरो रहने मोहना नदी र यसका सहायक पथरैया, काँढा, कन्द्रा, कटेनी, घुराहा र खुटिया नदीहरूमा हरेक वर्ष वर्षायामभरी अस्थाई प्रवासमा कर्णाली नदी भएर आउने जल जन्तु सुसु (स्वासु) डल्फिनलाई २०/२५ वर्ष पहिलेसम्म पनि स्थानीय बासिन्दाहरू सुसु प्रजातिको ठूलो माछाको रूपमा चिन्दथे । यिनीहरू स्तनधारी हुन् र मानिस भैं श्वासप्रश्वास क्रिया गर्ने गर्दछन् भन्ने बारे यहाँ धेरैलाई थाहा नै थिएन । त्यसैले होला यिनीहरूलाई सुसु माछाको नामले सम्बोधन गरिन्थ्यो । केही वर्ष पहिलेसम्म पनि कैलाली जिल्लाको सदरमुकाम धनगढीमा गरिने वन वातावरण तथा वन्यजन्तु गोष्ठीहरूमा यिनीहरूबारे चर्चा उठाइँदा सहभागीहरू विश्वास नगरी कुनै प्रजातिका उफ्रने माछाहरू होलान् भनि लख काट्ने गर्दथे । स्वदेशी वा विदेशी डल्फिन विशेषज्ञहरूले यिनीहरूको उपस्थितिबारे कुनै पनि पुस्तकमा विवेचना गरेको थाहा पाइएको छैन परन्तु परापूर्वकालदेखि नै यिनीहरू मोहना नदी जल क्षेत्रमा आषाढ महिनादेखि नै जल स्तरमा वृद्धि भएपछि अविरल रूपमा आउने र असोज महिनामा जलस्तर घटी सामान्य रहेपछि फर्किँजाने गरेको पाइन्छ । भारत, बङ्गलादेश र नेपालका सुसु (स्वासु) डल्फिनहरू गङ्गा नदी प्रजातिका डल्फिन हुन् र यिनीहरू अन्य प्रजातिका डल्फिनहरू भन्दा प्राचीन भएका मानिन्छन् । यिनको संरचनामा लाखौं वर्षदेखि अहिलेसम्म पनि केही परिवर्तन नआएकोले यिनीहरूलाई जीवित जीवाष्म

(Living fossils) भनिन्छ (सुनिल कुमार वर्मा, डा. रवीन्द्र कुमार सिन्हा र लाल जी सिंह)

नेपालका कोशी, नारायणी र कर्णाली नदीहरूमा पनि डल्फिनहरू बाँच्ने महिना रहने गर्दछन् । यिनीहरू फिरन्ते स्वभावका हुन्छन् । आहाराको खोजी तथा बच्चाहरू हुर्काउन यिनीहरू बङ्गालको खाडीको सिमाना देखि बङ्गलादेश, भारत

तथा नेपालसम्म विभिन्न नदीहरू हुँदै भ्रमण गर्ने गर्दछन् भन्ने विशेषज्ञहरूको विश्वास रहेको छ । नदीहरूमा निर्माण गरिएका बाँधका ढोकाहरू बन्द गरिएको समय बाँधको वारीपारी आवतजावत गर्न नसके तापनि ढोकाहरू खोलिएको वेला यिनीहरू सजिलैसँग आउने जाने गर्न सक्दछन् । तैपनि बाँधहरू यिनीहरूको स्वच्छन्द विचरणको लागि अवरोध रहेका हुन्छन् ।

मोहना नदी कर्णाली नदीको सहायक भएको र कर्णाली नदी भारतको उत्तर प्रदेश राज्यमा प्रवेश गरेपछि पहिले कौडियाल र पछि घाघरा नदीको नामले चिनिन्छ । घाघरा नदी पनि चौका नदीलाई आफूमा समेट्दै विहार राज्यको छपरा जिल्लाको डोरीगञ्ज भन्ने ठाउँमा गङ्गा नदीमा मिसिन्छ र गङ्गानदी अगाडि बढ्दै भारतको पश्चिम बङ्गाल राज्यमा दुई भागमा विभक्त भई पश्चिम पट्टी हाउडा नदीको नामले बङ्गालको खाडी तथा पूर्वपट्टी बङ्गलादेशमा पद्या नदीको नामले बङ्गालको खाडीमा नै मिल्छ । यसप्रकार मोहना नदी कर्णाली नदीको माथिल्लो धार हुँदै भेरी नदी र कर्णाली नदीको तल्लो धारबाट अलग गएको गेरुवा नदी साथै कर्णाली, घाघरा, गङ्गा र पद्या नदीहरू हुँदै बङ्गालको खाडीसँग जोडिएको छ । अतः बङ्गलादेश तथा भारतमा पाइने गङ्गा नदीका डल्फिन र कर्णाली नदीका रैथाने डल्फिनहरू वर्षायाममा मोहना नदी जलक्षेत्रमा अस्थाई प्रवासमा आवत जावत गर्ने गर्दा रहेछन् भन्नेबारे सजिलैसँग अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

डल्फिनहरूमा पाइने सम्भावित आनुवंशिक विविधताको अध्ययन

नेपाल-भारत र बङ्गलादेशका डल्फिनहरू विचरणको क्रममा कहीं न कहीं आपसी सम्पर्कमा आउनु स्वभाविक नै हो । यस स्थितिमा यी तीनै

देशका डल्फिनहरूको आनुवंशिक प्रदुषण फैलिएको सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन र लाखौं वर्षमा विकसित भएको आनुवंशिक गुणको विशिष्टतामा विखण्डनको खतरा आएको हुन सक्दछ । अकीर्तर्फ विभिन्न क्षेत्रमा रहेका डल्फिनहरू बीच संसर्ग भई आनुवंशिक विविधता (Genetic diversity) बढ्ने संभावना पनि त्यतिकै रहन्छ (डा. राजेन्द्र के. सी. महानिर्देशक वन तथा भूसंरक्षण विभागसितको छलफलको आधारमा) अतः यस सम्पूर्ण जल क्षेत्रका केही डल्फिनहरूको संयुक्त रूपमा आनुवंशिकी अध्ययन गरिनु आवश्यक छ । यसप्रकार नेपालमा पाइने डल्फिनहरूको आनुवंशिक धरोहर (Genetic heritage) लाई सुरक्षित राख्नको लागि यहाँ साना नदीहरूमा बाँध बाँधी जलाशय निर्माण गरेर यिनीहरूलाई यही रोकী विशेषज्ञहरूबाट अध्ययन गराइनु आवश्यक छ ।

काँढा र पथरैया नदीहरूको संगम स्थल बर्दाघाट तथा पथरैया तथा मोहना नदीहरूको सङ्गम स्थल कालाकुण्डाघाट (नेपाल) सम्भवतः विश्वभरी नै सबभन्दा नजिक किनाराबाट ५ देखी १० मिटरको दूरीमा पनि डल्फिन देखिन सकिने जलक्षेत्र हुन् । मोहना नदीका नेपाल तथा भारत दुवै तर्फ बसोबास गर्ने स्थानीय नेपाली र भारतीयहरूले यिनीहरूलाई सदा आदरको दृष्टिले हेरी यिनीप्रति सद्भावना राख्दै आएका छन् । यिनीहरू डल्फिन प्रेमी हुन् र यस मोहना नदी जलक्षेत्रमा कसैबाट डल्फिनको हत्या या सिकार गरिएको थाहा पाइएको छैन । विश्वभरि नै डल्फिन संरक्षणमा यो एक उदाहरणीय पक्ष हो । यसप्रकार मोहना नदी जलक्षेत्र भित्र पर्ने नेपाल र भारतका स्थानीय निवासीहरूको डल्फिन संरक्षणमा अतुलनीय योगदान रही आएको छ र निश्चय नै यिनीहरू संसार भरका डल्फिन प्रेमीहरूको धन्यवादका पात्र मानिनु पर्दछ ।

डल्फिन गणना

डल्फिन संरक्षण केन्द्र, भजनी (कैलाली) ले सन् २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका स. प्राध्यापक डा. मुकेश चालिसेको अगुवाईमा मोहना जलक्षेत्रका डल्फिनको गणना गरिएकोमा जम्मा ६२ डर्

Population Status along different segments is the Mohana River, 2016

Dolphin Census 2016

DOLPHINS SIGHTED					
OBSERVATIONS SITE	ADULT	YOUNG	INFANT	TOTAL	Preliminary report
Sona Phanta (28°27'36.58"01'94.2)123 masl	1			1	
Pathariya (Gauri nala 28°27'27.36.58"01'94.2)123masl	2	1	1	5	
Pathariya-kandra (28°27'27.8"81'01'01.8"1)27masl	1	1	1	3	
Pathariya-mohana (28°27'09.5"80'103.5") 129 masl	5		1	8	(12 we counted once with 1 dirty white male)
Mohana - Halanabaha Ghat 28°27'54.8"80'555") 113 masl	2			2	1 male dirty white
Mohana-Bakurighat (28°27'59.630'56(124") 124 masl	2		2	3	(6 possible as reported by others)
Kushum Ghat	2		1	3	
Mohana-kanda dovan (28°26'63.4780'929.1")127masl	2		2	4	1 male dirty white
Mohana-Madiyaghat (28°26'56.1"80'5956.3")123 masl	1	2	1	4	
Mohana-Rapti dovan (2802'724.078100025.7") 125 masl	5		3	8	
Kharala ghat	1	1	1	3	
Karnali Mohana dovan	2	1	2	5	
Janakpur ghat	1	2		3	
Pagripasrar 28°28'38.2"80'5707.9")131 masl	2		1	3	
Gulariyaghat	2			2	
Total	33	9	26	62	

कपर्ली तथा मोहना नदीका डल्फिनहरू र संरक्षणका प्रयास

२२

चित्र नं २ सन २०१६ मा गरिएको गणनाको दस्तवेज प्रति

संरक्षणका लागि डल्फिन प्रजनन केन्द्रको आवश्यकता

कोलकाता स्थित वानस्पतिक उद्यानका अधिक्षक (सुपरिन्टेन्डेन्ट) ब्रिटीश नागरिक, वनस्पति शास्त्री विलियम राक्सवर्गले सन् १८०१ मा गङ्गानदीका डल्फिनहरूको वैज्ञानिक नाम प्लाटानिस्टा गंगेटिका (Platanista gangetica) राखेका हुन् । सन् १९७५ को जुलाई १ देखि लागु भई सन् २०१७ सम्म एक सय ८० देशहरू सदस्य भै सकेका साईटिस महासन्धिको

अनुसूची एक अनुसार डल्फिनहरू संरक्षित प्राणी भएकाले यिनीहरूको हत्या चोरीशिकार तथा व्यापारमा सदस्य राष्ट्रहरूबाट पूर्ण रोक लगाईएको छ । गङ्गा नदीका डल्फिनहरू नेपाल, भारत र बङ्गलादेशमा हिमालयको फेदीदेखि बङ्गालको खाडीसम्म करिब छ हजार किलोमिटरको जलक्षेत्रमा विभिन्न नदीहरू हुँदै विचरण गर्ने गरेता पनि यिनीहरूको सम्पूर्ण लेखाजोखा सम्बन्धित देशका सरकारहरूसँग पनि छैन । इण्डियन म्यूजियमका अधिक्षेक जान एण्डरसनले सन् १८७९ मा दिल्ली नजिक यमुना नदीमा डल्फिनहरू ज्यादै संख्यामा देखिन्थे भन्ने वर्णन गरेका छन् परन्तु अब यिनको नामोनिसान बाँकी नरही ४० बर्ष पहिले देखिनै यमुना नदीबाट यिनीहरू हराइसकेको मानिन्छ ।

उपसंहार

विश्वका संरक्षित स्तनधारी जन्तुहरू मध्ये खाली दुर्लभ डल्फिन नै एकमात्र जलजन्तु हो जसले उचित मानव संरक्षण नपाएकोले आउँदो केही दशकभित्र नै विश्वबाट लोपहुने अवस्थामा पुगिसकेबारे विज्ञहरूले चिन्ता व्यक्त गरिसकेका छन् । यसमा संरक्षणवादी

संघसंस्थाहरू तथा डल्फिन रहेका देशका सरकारहरूले गम्भीर भएर लाग्नु पर्ने देखिन्छ ।

गङ्गा र ब्रह्मपुत्र नदीहरूको एक वहत जलक्षेत्रमा विचरण गर्ने गंगा नदीका डल्फिनहरूको सरक्षा गर्न नेपाल, भारत र बङ्गलादेशका सरकारहरूलाई निश्चय नै एक जटिल र चुनौतीपूर्ण समस्या भैसकेको छ । चीन अब सार्कको पर्यवेक्षक राष्ट्रमा आएको र ब्रह्मपुत्र नदीको घाटीमा भुटान देश अवस्थित रहेकोले यी सबै सार्कका सदस्य राष्ट्र नेपाल, भारत, बङ्गलादेश, भुटान, पाकिस्तान र पर्यवेक्षक राष्ट्र चीनले संयुक्त रूपमा मध्य र दक्षिण एसियाबाट हराउन लागिसकेका गङ्गा नदीका सुसु (स्वांसु) भुलन प्रजातिका डल्फिनहरूको संरक्षण र सम्वर्द्धनको लागि एक ठोस कार्ययोजना सार्क एजेण्डामा ल्याउनु अनिवार्य भइसकेको छ । यति मात्र नभई यस समुहमा ब्राजिल र भेनेजुएला देशहरूलाई पनि समावेश गरी विश्वबाट लोप हुने अवस्थामा पुगिसकेका नदीका डल्फिनहरूको सुरक्षाको लागि संरक्षण प्रेमी र राष्ट्रहरूबाट समर्थन प्राप्त गरेर संयुक्त राष्ट्र संघको महासभामा आवाज उठाइनु नितान्त आवश्यक परिसकेको छ ।

बस्तीमा वन शैलका शिखरमा, हाँसी रमाऊ तरु

प्रकाश अर्याल, मनमैजू
काठमाण्डौं

प्यारो वृक्ष भएर शोभित यहाँ, ऊर्जा दिएछौ कति !
छेकछौ बाढ अभै अघोर पहिरो, सन्त्रासको बेथिति !!
लाली ओठ सरी छ सुन्दर यहाँ, तिम्ना पछ्यौरीहरु !
बस्तीमा वन शैलमा शिखरमा, हाँसी रमाऊ तरु !!

॥१॥

गर्ने ध्यान सँधै अध्यात्म मुनिका, छायाँ छ तीर्थस्थल !
सोस्दै प्राकृतका अलौकिक कति, भण्डार भित्री जल !!
छाता हौ भवको उद्यान पनि हौ, आसीन छौ आडमा !
वेला आपतको अनिष्ट घटना, रोकेर बस्छौ जहाँ !!

॥२॥

थाकेका बटुवा निरास जनका, सत्कारमा साथ छौ !
रोगी ती जखमी तमाम दुनियाँ, संजीवनी आस हौ !!
तिम्नो आँगन हो विशिष्ट रमिता, हावा सफा शीतल !
आरा बोक्छ र घात गर्छ खल लौ, ठान्दै नठान्ने छल !!

॥३॥

मात्रा कार्वनको लिएर तनमा, जोगाउँछौ भू-तल !
तिम्नो रूप कुरूप बन्दछ भने, रोकिन्न बग्दो भल !!
पन्छीको पनि बास खास रूख हो, आरण्य हो रम्य हो !
छाहारी वट वृक्ष हो कुदरती, आमोदले धन्य हो !!

॥४॥

छर्दै सौरभका सुवासित सफा, हावा र पानी कति १
वर्षाको भर ताप पात सबले, आबेग रोक्दो अति !!
मालीको ममता सदा रहरिला, फुल्दो चमेली जहाँ !
सोसेको जल हो जरा जमिनले, भण्डार गैह्रो तहाँ !!

॥५॥

देख्दैमा मन लोभ सुन्दर सफा, फेटा कुँदे भैं वन !
फैली दौलतका अथाह गरिमा, नेपालको यो धन !!
धामी डाक्टर जो रहन्न जिउँदो, सासै त हो जीवन !
बाँच्ने हो सबले सँधै प्रकृतिमा, पाएर अक्सिजन !!

॥६॥

हार्दिक मंगलमय शुभकामना

नेपालीहरूको महान चाड

विजयादशमी शुभ दिपावली तथा छठ पर्वको पावन अवसरमा काष्ठ
यवसायी, उद्योगी, ग्राहकवर्ग शुभेच्छुक, स्वदेश तथा विदेशमा रहनु हुने
सम्पूर्ण नेपालीहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि एवम् उत्तरोत्तर प्रगतिको
हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौ ।

हिरा बहादुर के.सी.

सञ्चालक

दिक्षा सःमिल तथा फर्निचर उद्योग परिवार
वुटवल, उपमहानगरपालिका १९,
रूपन्देही

कैलालीके मनमोहक हरियर वनवा

महागायक:- मनी राम चौधरी
सहजकर्ता, बसन्ता वन संरक्षण क्षेत्र, कैलाली

कत्रा सुन्दर कैलाली तूँ, हरियर वनुवाके मौसम से सजल
बर्खाके पानी हस तूँ, कल कल बहना लद्यासे मिलल ।

वनुवाके धनी कैलाली तूँ, मेर मेरके ?खुवाबरिखासे भरल
सिमसार क्षेत्रमे ओगटल तूँ, छोटभारी ताल तलैया से उपलल ।

बघुवा, हरना, हाथीयन के नेङ्गना बरका वनुवा से जोरल
अग्निन्ती लाखौ चराचुरङ्गीनके अँठरा बास बसेरा से जोरल ।

मेरमेरके सिजनमे फुला फुल्टी, लौवा कल्मी फैंकटी भिरल
कवि कलाकारके गीत गजलमे तूँ, एक पंक्ती बनल ।

तुहाँर वर्णन शब्दावलीमे, किसानके उब्जना धरती बनल
हस्ती रना मुस्कुरैती मुस्कानमे, मोर कैलाली एक मुरती बनल ।

आहा अत्रा सुग्घर मोर कैलालीक वनवा सबके अरजी बनल
एक एक ?खुवा सबजे लगाई कहती सक्कुहनके मरजी बनल ।

सोन फल्ना यिहे कैलालीक धरती हिमाल पहाडसे जोरल
खेतीपाती पर्यापर्यटनमे आगे मनमोहक दृश्यमे सिरजल ।

धन्यवाद ।

समृद्धिका लागि वन परियोजना

Forests for Prosperity Project A Brief Note

पशुपति नाथ कोइराला तथा यज्ञमूर्ति खनाल
रेड कार्यान्वयन केन्द्र, बबरमहल, काठमाडौं

परिचय

नेपाल सरकार तथा विश्व बैंकको संयुक्त प्रयासबाट नेपालको लुम्बिनी प्रदेश तथा मधेश प्रदेशमा दिगो वन व्यवस्थापन तथा साना तथा वन उद्यमहरूलाई प्रवर्धन तथा सहयोग परिचालनको लागि यो परियोजना वन लगानी (Forest Investment Programme-FIP) कार्यक्रम अन्तर्गत तर्जुमा भएको हो । यस परियोजना विश्व बैंकको ऋण तथा अनुदानमा नेपाल सरकार तथा विश्व बैंकबीच मितिसन २०२१ मार्च १९ मा सम्झौता भै वन तथा वातावरण मन्त्रालय, कृषि विकास बैंक र विश्व बैंकले संयुक्त रूपमा कार्यान्वयन गर्ने परियोजना हो।

यो परियोजना प्रदेशस्तरमा मधेश तथा लुम्बिनी प्रदेशमा लागु भएको छ। यस परियोजनाको केन्द्रमा परियोजना ब्यबस्थापन इकाई रहेको छ भने प्रदेशस्तरमा प्रदेश मन्त्रालय अन्तर्गत परियोजना ब्यबस्थापन इकाई रहेका छन् । यसै गरी दुवै प्रदेशका गरी ५० वटा पालिकाहरूको वातावरण तथा विपद् व्यवस्थापनको लागि कार्य गर्ने शाखाले स्थानीय तहमा परियोजना समन्वय तथा कार्यान्वयनको लागि कार्य गर्नेछ ।

यसै गरी कृषि विकास बैंकले ऋण परिचालन गर्ने इकाईको रूपमा कार्य गरिरहेको छ । यसको लागि कृषि विकास बैंकहरूले प्रदेशहरूमा अन्तरगतका बैंकहरू तथा अन्य वित्तीय मध्यस्थ परिचालकहरू मार्फत ऋणहरू वनजन्य उद्यम तथा उद्यमीहरूलाई परिचालन गर्ने गर्दछ ।

यसपरियोजनाका लागि विश्व बैंकले २ करोड

४० लाख यु एस डलर करिब ३ अरब नेपाली रुपिया लगानी उपलब्ध गराएको छ । यसमध्ये २५.५ प्रतिशत अनुदान ६१ लाख यु एस डलर तथा ७४.५ प्रतिशत ऋण १ करोड ७९ लाख यु एस डलर सहायता रहेको छ । लगानी गर्दै जाँदा प्रतिफल तथा उपलब्धीको आधारमा थप लगानी हुने संभावना रहेको छ ।

अवधि

यो परियोजना २०७८ साल श्रावण १ गते (सन २०२१ को जुलाई १६ तारिख) देखि सञ्चालनमा आएको छ । यस आयोजनाको अवधि आ.ब. ०७८।०७९ देखि आ.ब. ०८२।०८३ सम्म (सन २०२१ देखि २०२५) सम्म हुनेछ ।

लक्ष्य तथा उद्देश्य

समग्र लक्ष्य (Development objective)

दिगो वन व्यवस्थापन (Sustainable Forest Management SFM) मा सुधार गर्ने, वनबाट प्राप्तहुने फाइदाहरू वृद्धि गर्ने र नेपालको मधेश प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेशस्थित छनौट गरिएका पालिकाहरूभित्र खुद हरित ग्याँस उत्सर्जन न्यूनीकरणमा योगदान गर्ने हो ।

उद्देश्य (Objectives)

- छोटो र मध्यम अवधिका प्रतिफलहरूले वनको समग्र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने,
- वनमा आधारित साना तथा मझौला उद्यमहरूको विकास तथा सुधारमा योगदान गर्ने,
- तराई भू-परिधि क्षेत्र भित्र उत्सर्जन न्यूनीकरण कार्यक्रमले लक्ष्य राखेको उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्न योगदान गर्ने ।

परियोजनाको प्रमुख लक्ष्यहरू तथा अपेक्षित उपलब्धि

यस परियोजनाको उद्देश्य पुरा गर्नको लागि निम्न मुख्य लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ ।

तालिका नं १ परियोजनाको प्रमुख लक्ष्यहरू तथा अपेक्षित उपलब्धि

नतिजा सूचकका विवरण	एकाई	लक्ष्य
१ लक्षित वन र नजीकका समुदायहरूबाट मौद्रिक वा गैह्रमौद्रिक फाइदा प्राप्त गर्ने जनता	सख्या	११०,०००।
२ हरित ग्यास उत्सर्जन न्यूनीकरण	(मिलियन मेट्रिक टन, CO _{2e})	१७.७६
३ परियोजनाका कार्यान्वयनबाट लाभान्वित "सन्तुष्ट" वा "अतिसन्तुष्ट" जनताहरू	प्रतिशत	८०
४ व्यवस्थापन योजना अन्तर्गत ल्याईएको वनक्षेत्र	हेक्टर	१५,९००

कार्यान्वयन संरचना

परियोजनाको कार्यान्वयनको लागि केन्द्रमा वन तथा वातावरण मन्त्रालयले नेतृत्व लिएको छ । केन्द्रमा वन तथा वातावरण मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा विभिन्न मन्त्रालय, सम्बन्धित विभागहरू, कृषि विकास बैंक, वन उद्यमीको संस्था, समुदायमा आधारित सययोगी सञ्जालहरू (वनसमूह, नीजि वन, आदिवासी जनजाति, महिला आदि)

सहितको बहुसरोकारवाला परियोजना निर्देशक समिति र प्रदेशमा वन क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा बहुसरोकारवाला प्रदेशस्तरीय परियोजना समन्वय समिति रहेको छ।

परियोजना व्यवस्थापन इकाईहरू (Project Management Units)

कार्यक्रम व्यवस्थापनका लागि केन्द्रमा राष्ट्रिय परियोजना संयोजकको नेतृत्वमा परियोजना व्यवस्थापन इकाई (Federal Project Management Unit-FPMU) वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत रेड कार्यान्वयन केन्द्रमा रहेको र प्रदेशमा प्रादेशिक परियोजना संयोजकका नेतृत्वमा प्रदेश स्तरीय परियोजना व्यवस्थापन इकाई (Provincial Project Management Unit-PPMU) वन क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयले गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

सङ्घीय तह

- रेड कार्यान्वयन केन्द्र, बबरमहल, काठमाडौं, आयोजना व्यवस्थापन इकाई (FPMU-MOFE)
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय नक्साल काठमाडौं
- कृषि विकास बैंक मुख्य कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाडौं

प्रदेश तह

- प्रदेश आयोजना व्यवस्थापन (PPMU) -२ वटा प्रदेश (मधेश तथा लुम्बिनी)

स्थानीय तह

- कार्यान्वयन फोकल इकाई ५० वटा पालिकाहरू
- वन तथा वातावरण शाखा वा विपद् सम्बन्धी शाखा

डिभिजन वन कार्यालयहरू मार्फत सञ्चालन हुने कार्यक्रम हाल प्रदेश परियोजना व्यवस्थापन

इकाई मार्फत हुने गरी व्यवस्था गरिएको छ । प्रदेशमा वन क्षेत्र हेर्ने मन्त्रालयहरूमा दुबै प्रदेशमा एक एक गरी दुइ वटा खर्च केन्द्र रहेका छन् भने पालिकाहरू ५० वटामा नै खर्च केन्द्र रहेका छन् । कृषि विकास बैकले पनि ऋण परिचालन गर्ने तथा यस ऋणको व्यवस्थापन सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले गर्ने भएकोले औपचारिकरूपमा यी दुवै निकायहरू पनि खर्च केन्द्रको रूपमा रहेका छन् ।

कार्य क्षेत्र

यो परियोजनाको कार्यक्षेत्र मधेश प्रदेश र लुम्बिनी

प्रदेश	जिल्लाहरू	पालिकाहरू
मधेश	सप्तरी	हनुमाननगर कङ्कालिनी, तिरहुत, महादेवा
	सिरहा	नवराजपुर, औरही, बरियारपट्टी
	धनुषा	जनकपुरधाम, मिथिला बिहारी, लक्ष्मिनीया
	महोत्तरी	जलेश्वर, बर्दिबास, एकडारा
	सर्लाही	पर्सा, ब्रम्हपुरी, हरिपुरवा, हरिवन
	रौतहट	दुर्गा भगवति, राजदेवी, माधव नारायण
	बारा	पचरौता, देवताल, सुवर्ण
	पर्सा	बीरगञ्ज, जगरनाथपुर, पटेर्वा सुगौली
लुम्बिनी	नवलपरासी पश्चिम	सुनवल, सरावल
	रूपन्देही	सैनामैना, कञ्चन, देवदह, लुम्बिनी सांस्कृतिक
	पाल्पा	बगनासकाली, तिनाउ, रैनादेवी छहरा
	कपिलबस्तु	शिवराज, बुद्धभूमि, बाणगङ्गा
	अर्धाखाँची	शितगङ्गा, पाणिनी
	प्युठान	सरुमारानी
	रोल्पा	रुन्टिगढी
	दाङ	घोराही, लमही, राप्ती, बंगलाचुली
	बाँके	कोहलपुर, बैजनाथ, खजुरा
बर्दिया	बाँसगढी, बढैयाताल	

प्रदेशका प्रत्येक प्रदेशमा २५ वटा पालिकाहरू गरी ५० वटा पालिकामा काम गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

तालिका नं २ कार्यक्रम कार्यान्वयन हुने पालिकाहरू

प्रमुख सहयोगी प्राविधिक निकाय

जिल्लाहरूमा रहेका प्रदेश स्तरका वन क्षेत्रका

कार्यालयहरू डिभिजन वन कार्यालय तथा सब डिभिजन वन कार्यालयहरू

लगायतको भूमिका तथा प्राविधिक सहयोग यस परियोजनाको मुख्य ज्ञान तथा प्राविधिको स्रोत रहेको छ । धेरै प्राविधिक ज्ञानको आवश्यक पर्ने नर्सरी दिगो वन व्यवस्थापन तथा वृक्षरोपण लगायतका क्रियाकलापहरूको लागि प्राविधिक व्यवस्थापन यी कार्यालयहरूबाट गर्ने प्रावधान रहेको छ ।

कार्यान्वयन रणनीतिक माध्यम

Implementing Strategic Instruments means

प्रमुख औजारहरू/माध्यम

- दिगो वन व्यवस्थापन योजनाहरू (समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन समूहहरू)
- समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन अनुदान
- वृक्षरोपण अनुदान
- साना तथा मझौला वन उद्यमहरूलाई ऋण प्रवाह

सहयोगी औजारहरू/माध्यम

- परियोजना सञ्चालन निर्देशिका
- वृक्षरोपण अनुदान निर्देशिका
- समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन अनुदान निर्देशिका
- वातावरणीय तथा सामाजिक प्रतिवद्धतासम्बन्धी योजना
- वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापनको खाका

प्रमुख क्रियाकलापहरू तथा संभागहरू

१. दिगो वन व्यवस्थापनका लागि सङ्घीय संरचना पश्चातको नयाँ सरकारी संरचना र प्रक्रियाहरूको लागि नीति र क्षमता विकास

२. समुदायमा आधारित दिगो वन व्यवस्थापन तथा साना किसानका लागि वृक्षरोपण

क. दिगो वन व्यवस्थापन

- ख. समुदायका विपन्न समुदायहरूलाई वनक्षेत्र विनियोजन तथा सहायता

ग. साना किसानका लागि नीजि वृक्षरोपण

- घ. सार्वजनिक जग्गाहरूमा वृक्षरोपण तथा कृषि वन विकास

३. वन उद्यमहरूको सुधार तथा विकास

- क. वनमा आधारित नीजिक्षेत्रका लागि अनुकूल वातावरण तयार गर्न कार्यक्रमहरू
- ख. वनमा आधारित साना तथा मझौला उद्यमहरू स्थापना तथा सुधारका लागि ऋण प्रवाहको डिजाइन तथा परीक्षण

४. परियोजनाको सुशासन, अनुगमन तथा सिकाई

५. समर्पित अनुदान संयन्त्र (Dedicated Grant Mechanism- DGM)

स्थानीय समुदाय र आदिवासी जनजाति समुदायको क्षमता अभिवृद्धिको कार्यको लागि छुट्टै कार्यक्रम मार्फत छुट्टै निकाय मार्फत कार्यक्रम सञ्चालन हुने व्यवस्था रहेको छ ।

वन उद्यमको सुधार तथा विकासको लागि विशेष कार्यक्रम ऋण परिचालन

संभाग ३ अन्तरगत कृषि विकास वैकमार्फत छनौट भएको वित्तीय संस्थावा आफैले वन उद्यमहरूलाई मागबमोजिम परियोजनाको उद्देश्य पुरा हुने गरी परियोजना दस्तावेज बमोजिम सहूलियत व्याजदरमा ऋण प्रवाह गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस चरणमा ६० लाख युएस डलर (करीब नेपाली मुद्रा रु ७०

करोड) पूँजी परिचाल नगर्ने कार्यक्रम रहेको छ। स्थानीय तहमा व्यवसायिक सल्लाहकारहरूले ऋण ग्राहीहरूलाई आवश्यक परामर्श तथा सेवा उपलब्ध गराउने गरी कार्यक्रमको परिकल्पना गरिएको छ।

यो परियोजना नितान्त नयाँ सोचका साथ सञ्चालन भैरहेको हुँदा यसको सफलता सङ्घीय संरचना पश्चातको संरचनाको सफलतासँग जोडिएकोले सबै क्षेत्र तथा सरोकारवालाहरूको समन्वय तथा सहकार्य अति अपरिहार्य रहेको छ। सिकाइ नै सफलताको लागि सुधार गर्ने मूल आधार भएकोले सबै पक्षहरूको सद्भाव तथा शुभेच्छा सहित

परियोजना सफल गराउन प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष योगदान गर्ने तथा यस परियोजनाको तयारी चरणमा सबै सरोकारवालाहरूले गरेको गहन योगदानको सदैब कदर गर्ने विश्वास लिइएको छ।

समृद्ध वन, स्वच्छ वातावरण, समृद्ध जीवन।

सन्दर्भ स्रोत सामग्री

वन तथा वातावरण मन्त्रालय, रेड कार्यान्वयन केन्द्र बबरमहल: समृद्धिका लागि वन परियोजना दस्तावेज तथा परियोजना सञ्चालन निर्देशिका सन २०२० तथा २०२१।

धन्यवाद।

डिभिजन वन कार्यालय पाल्पा

पृथ्वी हामी सबैको साझा घर हो। मानिस, जीवजन्तु, चरा, वोटविरुवा सबैले बाँच्न पाउने अधिकार छ। वनस्पति तथा जीवजन्तुको संरक्षण हुन सकेमात्र जीवनको पनि अस्तित्व रहन्छ। अतः हामी पनि बाँचौ, जैविक विविधता बचाऔं। पृथ्वी पनि बचाऔं।

डिभिजन वन कार्यालय पाल्पा

पाल्पा, तानसेन

वन, वातावरण तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

पृथ्वी हामी सबैको साझा घर हो। मानिस, जीवजन्तु, चरा, वोटविरुवा सबैले बाँच्न पाउने अधिकार छ। वनस्पति तथा जीवजन्तुको संरक्षण हुन सकेमात्र जीवनको पनि अस्तित्व रहन्छ। अतः हामी पनि बाँचौ, जैविक विविधता बचाऔं। पृथ्वी पनि बचाऔं।

वन, वातावरण तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

गण्डकी प्रदेश

जलवायु परिवर्तनको वहस,लोकतांत्रिक समाजवाद र शिक्षा

भोला भट्टराई

विश्व समुदाय यति बेला दुई मुख्य सवालमा वहस गर्दैछन् । पहिलो सवालजलवायु परिवर्तन र दोश्रो दिगो विकासका लक्ष्य र त्यस्को कार्यान्वयन । यीदुवै सवालको सहि कार्यान्वयनको लागि यी विषय केन्द्रित शिक्षा अति आवश्यक पक्ष हो । शिक्षा क्षेत्रले मात्र यस्को कार्यान्वयन दिगो ढंगबाट गर्न/गराउन सक्छ । शिक्षाको माध्यमबाट यूवा पुस्ता बीच जलवायु परिवर्तन बारे बुझ्न र उनीहरूलाई जलवायु परिवर्तनको नकरात्मक असर कम गर्ने उपायको खोजी गर्न उत्प्रेरित गर्दछ ।

दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तिको लागि जलवायु परिवर्तनको असरहरू कमगर्दै जानु पर्दछ । जलवायु परिवर्तनको असर कम गर्ने सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्र संघको जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि संरचनागत महासन्धि (UNFCCC) ले सन् १९९४ देखि नै वायुमण्डलमा रहेको हरितगृह ग्यासलाई बढ्द नदिने उद्देश्यका साथकार्य गर्दै आएको छ । संयुक्त राष्ट्र संघका नेपाल सहित १९७ वटा सदस्य राष्ट्रहरूले जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण कार्य गर्ने प्रतिवद्धता जनाएका छन् ।

विगत केही शताब्दीयता औद्योगिक विकास, भूमण्डलीकरण तथा उपभोक्तावाद जस्ता कारणले पृथ्वीको वायुमण्डलमा कार्बनडाइअक्साइड, मिथेन तथा नाइट्रस अक्साइड जस्ता हरितगृह ग्यासहरूको उत्सर्जन खतरनाक रूपले बढेको छ । वायुमण्डलको संरचनामा व्यापक परिवर्तन भएका कारण पृथ्वीको तापक्रम अस्वाभाविक किसिमले बढ्दै जानुका साथै जलवायु परिवर्तन द्रुत गतिले हुँदैछ । जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अन्तरसरकारी कार्यदल (आइ.पि.सि.सि.) को

चौथो मूल्यांकन प्रतिवेदन २००७ ले गत १०० वर्षमा पृथ्वीको तापक्रम ०.७४° सेल्सीयसले बढेको देखाएको छ । यसबाट विश्वव्यापी रूपमै प्राकृतिक प्रणालीका साथै सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक असरहरू देखा पर्दैछन् । खासगरी नेपाल जस्ता अल्पविकसित मुलुकको कृषि, वन, जलस्रोत तथा स्वास्थ्य क्षेत्रका साथै समग्र अर्थव्यवस्था, जनजीवन, खाद्यसुरक्षा तथा नागरिक सुरक्षामा समेत गम्भीर दीर्घकालीन असर पर्ने स्पष्ट छ । अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै यस्ता जोखिम घटाउने र यससँग अनुकूलन गर्नेबारे केही पहल भएका पनि छन् । क्योटो प्रोटोकल जस्ता बाध्यकारी व्यवस्था तथा अन्य बजारमुखी उपायमार्फत हरितगृह ग्यास बढी उत्सर्जन गर्ने मुलुकले कम उत्सर्जन गर्ने मुलुकलाई प्रोत्साहन स्वरूप रकम उपलब्ध गराउने प्रक्रिया, अर्थात् कार्बन व्यापार पनि अगाडि बढेको छ । नेपाल हरितगृह ग्यास कम उत्सर्जन गर्नुका साथै सहभागीतामूलक वन व्यवस्थापन पद्धतिद्वारा कार्बन संचितकरणमा योगदान पुर्याउने देश भएकोले कार्बन व्यापारबाट फाइदा लिन सक्ने सम्भावना छ ।

जलवायु परिवर्तन भनेको के हो ?

वोलीचालीको भाषामा 'जल' र 'वायु' मा देखिने परिवर्तनलाई जलवायु परिवर्तन (Climate Change) भनिन्छ । पानी धेरै वा कम पर्ने, सुख्खा/खडेरी पर्ने,पानी पर्ने समयमा परिवर्तन हुने तथा हावा ज्यादै तातो वहने, वा चिसो वहने जस्ता कुरा जलवायु परिवर्तनका संकेतहरू हुन् । यसरी पानी र हावामा देखिने परिवर्तनले हाम्रो प्राकृतिक जीवनमा प्रत्यक्ष असर पारिरहेको हुन्छ । अतिवृष्टि, अनावृष्टि वा खण्डवृष्टि आदिको कारण कृषिवालीमा असर पर्दछ

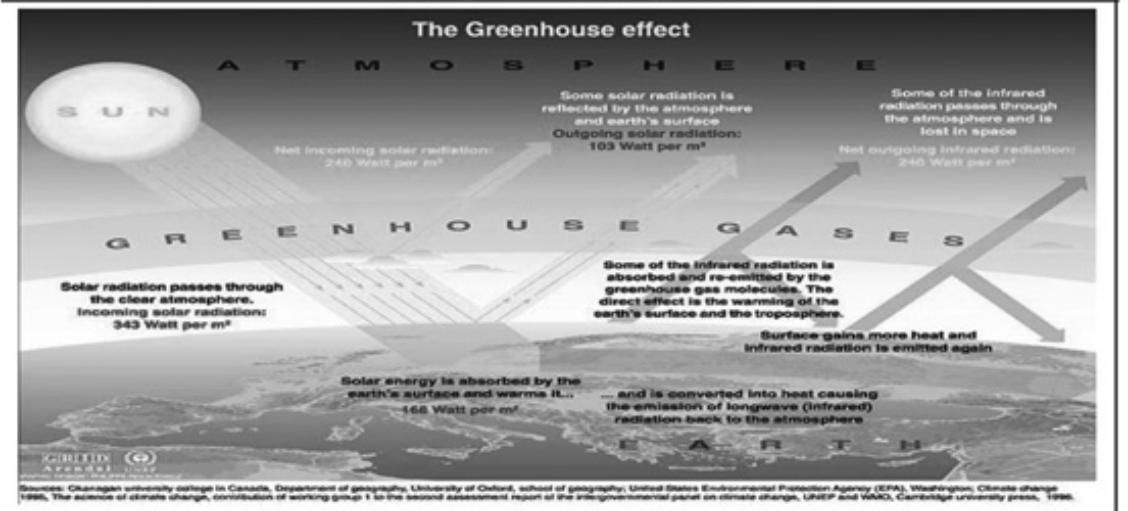
भने पानी र हावामाहुने परिवर्तनले मानव स्वास्थ्यमा नकरात्मक प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । यस्ले विभिन्न रोग व्याधीहरु वढ्ने, कृषि उत्पादनमा कमी ल्याउने, पानीको मूहानहरु सुक्ने, जैविक विविधतामा ह्रास ल्याउने खतरा वढ्दछ ।

जलवायुमा आउने परिवर्तनका कारण प्रत्यक्ष रुपमा मानव जीवनमा असर पुऱ्याएको हुन्छ । पानीमा देखिने परिवर्तनको कारण कृषि उत्पादनमा कमी आउछ । यस्ले जमिनको उर्वरा शक्ति कम गराउँछ । साथै मानिसकहरुमा नयाँ- नयाँ रोगव्याधी वढ्ने सम्भावना हुन्छ । साथै हाम्रो पारिस्थितिकीय प्रणाली एवं जैविक विविधतामा ह्रास आउँछ । जैविक विविधतामा आउँने ह्रासले मानिसको संस्कृति एवम् खाद्य सुरक्षामा नकारात्मक असर पुग्दछ । जलवायु परिवर्तनकै कारण हिमाली क्षेत्रमा तापक्रम वढ्नाले हिमालहरु पग्लने, हिमताल तथा नदिहरु विष्फोट भई वाढी पहिरो आउने सम्भावना वढेको छ । वाढीपहिरोको कारण वर्षेनी सयौं दाजुभाई दिदीबहिनीहरुले ज्यान गुमाउनु परेको छ । यसरी

जलवायुमा आउने परिवर्तनले व्यक्ति, घर, समाज हुँदै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा समेत प्रभाव पार्ने भएकोले यस सवाललाई प्राथमिकतापूर्वक अगाडी वढाउन आवश्यक छ । हाम्रो समाजमा जलवायु परिवर्तनको कारण आउन सक्ने द्वन्दलाई समयमै न्यूनीकरण गर्ने तर्फ सरकार, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज सबैले काम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

जलवायु परिवर्तन दुई प्रकारवाट हुने गर्दछ । नियमित रुपमा पनि जल र वायुमा परिवर्तन भइरहेको छ । यो प्राकृतिक प्रकृया हो । मानिसहरुको विकास प्रतिको चाहना तथा प्राकृतिक प्रणालीको ध्वशं गर्दै विलासी जीवनयापन गर्ने नाममा पनि विभिन्न हरितगृह ग्यास उत्पादन र उत्सर्जन गरेर वायुमण्डललाई थप प्रदुषित गर्ने काम भइरहेको छ । यस प्रकृयाले हरितगृह ग्याँसको तह वढ्दै गएको छ र त्यसैको कारण सुर्यवाट आएको तापक्रम परावर्तन हुनवाट रोकेको छ । त्यसरी रोकिएको तापक्रमले पृथ्वीलाई तातो बनाउदै गएको छ । त्यही मानव श्रृजित तापमान वढ्ने कार्यलाई नै हामी ग्लोबल

चित्र नं. १ : पृथ्वीमा सुर्यवाट प्राप्त हुने तापको सन्तुलन कायम राख्न हरितगृह ग्यासको भूमिका

वार्मिङ (Global Warming) पनि भनिन्छ ।

यसरी मानव सृजित कारणले बढ्दै गएको हरितगृह ग्याँसलाई कम गर्ने तथा जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असरबाट बच्न अल्पकालिन र दीर्घकालिन रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ । यीनै रणनीतिक उपायहरू मार्फत् रूपान्तरण सहितको दिगो विकास गर्न सकिन्छ । जुन सामाजिक रूपान्तरणले समाजमा रहेको अन्याय, अत्याचार र अवििकासको विरुद्ध समावेशीय, न्यायपूर्ण र सुरक्षित समाज निर्माण गर्न सकोस । यो उत्तम समय हो की हाल कार्यान्वयन गरिएका विज्ञान, प्रविधि तथा वित्तीय श्रोत साधनलाई दिगो भविष्य, न्यायपूर्ण समाज र फरक अर्थतन्त्र निर्माणमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यही प्रक्यावाट समाजका यूवा, महिला, अल्पसंख्यक, दलित तथा आदिवासीजन जातिको पक्षमा काम हुन सक्नेछ ।

२ नेपालमा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव

पृथ्वीको तापक्रम एक्काइसौं शताब्दीको अन्त्य सम्ममा १.८° देखि ४° सेल्सियससम्म बढ्नेछ भने मानवीय क्रियाकलापबाट अझै नराम्रो नतिजा आएमा ६° सम्म वृद्धि हुनेछ । (आइ.पि.सि.सि. २००७) पृथ्वीको तापक्रम २° सेल्सियस बढ्दा नै पनि पृथ्वीको प्राकृतिक प्रणालीका साथै मानव जगतलाई नै ठूलो र अपूरणिय हानी हुन सक्दछ । (आइ.पि.सि.सि. २००७) । विशिष्ट भौतिक अवस्थाका कारण नेपाल अन्य क्षेत्रको तुलनामा जलवायु परिवर्तनका दृष्टिले करिब ६ गुना बढी संवेदनशील छ, र यसको हिमाली, पहाडी, चुरे, भावर तथा दक्षिणी तराई क्षेत्रमा पनि विशिष्ट किसिमका नकारात्मक प्रभाव पर्नेछ । सन् १९७७ देखि १९९४ सम्म नेपालमा औसत वार्षिक तापक्रम ०.०६° सेल्सियसका दरले बढ्यो भने हाल हरेक दशकमा ०.५° सेल्सियसले तापक्रम बढ्दै

जाने छ (श्रेष्ठ र साथीहरू १९९९) यसबाट मौसम असन्तुलित हुने, जलस्रोत प्रणालीमा असन्तुलन हुने, जल उत्पन्न प्रकोप बढ्ने, जैविक विविधता जोखिममा पर्ने, कृषि उत्पादकत्वमा ह्रास आउने तथा मानव स्वास्थ्यमा समेत नकारात्मक असर परेको पाइन्छ ।

तालिका नं.१: नेपालमा क्षेत्रानुसारको वार्षिक तापक्रम वृद्धिदर (डिग्री सेल्सियसमा)

(समयावधि ई. सं. १९७७-१९९४)

क्षेत्र	ऋतु				वार्षिक (जनवरी देखि डिसेम्बर सम्म)
	हिउँद (डिसेम्बर-फेब्रुअरी)	मनसुन अघि (मार्च-मे)	मनसुन (जून-सेप्टेम्बर)	मनसुनपछि (अक्टोबर-नोभेम्बर)	
हिमालपारि	०.१२	०.०१	०.११	०.१	०.०९
हिमालय	०.०९	०.०५	०.०६	०.०८	०.०६
मध्य पहाड	०.०६	०.०५	०.०६	०.०९	०.०८
शिवालिक	०.०२	०.०१	०.०२	०.०८	०.०४
तराई	०.०१	०	०.०१	०.०७	०.०४
नेपाल	०.०६	०.०३	०.०५१	०.०८	०.०६

१९७७-१९९४ को

Source: Update after Shrestha et al., 1999.

२.१ मौसममा असन्तुलन : नेपालमा अतिवृष्टि, अनावृष्टि, खण्डवृष्टि जस्ता समस्याहरू वर्षेपिच्छे बढ्दैछन् । हिउँ पर्ने उच्च हिमाली भेगमा अचेल पानी पर्न थालेको छ । खडेरी लम्बिएका छन् एकैचोटि पानी बढी पर्नाले बाढी पहिरो बढेका कारण वर्षेनी ठूलो धनजनको क्षति हुँदै आएको छ । सन् १९५४ देखि २००० सम्म प्राकृतिक प्रकोपबाट मरेका करिब २१ हजार मानिसमध्ये एक चौथाई जलवायुजन्य प्रकोपहरू जस्तै बाढी पहिरो, हुरीबतास र अत्यधिक गर्मी र ठण्डी आदिबाट मारिएका थिए । त्यस्तै सन् २००० देखि २००५ सम्म नेपालमा करिब १३०० जना व्यक्ति खासगरी गरिबहरूले बाढी पहिरोबाट ज्यान गुमाएका थिए (सि.बि.एस. २००६)। त्यसैगरी थुप्रै मानिसहरू यिनै कारणले घाइते र घरवारविहीन भए ।

२.२ जलस्रोत प्रणालीमा असन्तुलन हुने: तापक्रम वृद्धिबाट हिमाली क्षेत्रमा नयाँ हिमतालहरू

देखा पर्ने, पुरानाहरु ठूलो बन्दै जाने, हिम पहिरोहरु बढ्ने, हिमाली भूस्खलन हुने जस्ता समस्याहरु देखिएका छन् । अहिले सोलुखुम्बु जिल्लाको इम्जा ताल रहेको स्थानमा सन् १९९० अघि तालको कुनै नामोनिसान नै थिएन । तर सन् १९९२ तिर उक्त स्थानमा सानो पोखरी जस्तो देखा पर्यो, जुन अहिले आएर डेढ किलोमिटर भन्दा पनि लामो भइसकेको छ (DFID, 2008) । त्यस्तै हाल नेपालका करिब २० वटा हिमताल फुट्ने खतरामा रहेका छन् (यू.एन.इ.पि २००२) भने पाँचवटा फुटीसके (रिचार्डसन र रेनोल्ड्स २०००) । ७० वर्षयता नेपालमा ५० वटा ठूला र २००० वटा साना हिमताल बनेका छन् । यीमध्ये ठूला हिमताल फुट्दा नदीकिनारका क्षेत्र तथा तराईमा बाढी गएर ठूलो क्षति हुन जान्छ ।

हिमताल फुटेर आउने बाढी वर्षाको बाढीभन्दा बढी खतरनाक हुन्छ भन्ने कुरा सन् १९९५ मा दुधकोशी हिमताल फुटेपछि वर्षातको भन्दा ४ गुणा ठूलो बाढी आएकोबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै बाढी तथा पहिरोका कारण कतिपय सिमसार क्षेत्रहरु सुक्ने, पुरिने वा आकार घट्ने स्थिति पैदा हुन्छ । यसबाट चरालगायतका जैविक विविधताका स्रोतहरु घट्न गई पर्यटन व्यवसायमा समेत असर पर्न जान्छ । त्यस्तै नेपालका विभिन्न स्थानमा रहेका पानीका मुहानहरु सुक्दै गएर विद्युत उत्पादन र सिंचाइ नराम्ररी प्रभावित हुँदैछ । २१ औं शताब्दीको अन्त्यसम्म नेपालको जलविद्युतको सम्भावना २८ ले घट्ने कुरा अध्ययनहरुले देखाएका छन् ।

२.३ जैविक विविधता घट्ने : पृथ्वीको औसत तापक्रम १.५० देखि २.५० सेल्सीयस सम्म वृद्धि हुदा विश्वमा रहेका २०-३०% प्राणी र वनस्पतिहरु लोप हुने खतरा छ । त्यस्तै कतिपय प्राणी तथा वनस्पतिहरु

स्थानान्तरण हुन पनि सक्छन् । वातावरणमा कार्बनको मात्रा २ गुणा बढ्दा नेपालमा भएका १५ प्रकारका हावापानी घटेर १२ वटा हुनेछन् र सोही अनुसार जैविक विविधता घट्ने पनि निश्चित छ ।

२.४ कृषि उत्पादकत्वमा कमी आउने: बढ्दो तापक्रम, खडेरी, अतिवृष्टिजस्ता कारणले नेपालमा कृषि उत्पादकत्वमा समेत कमी आउने निश्चित छ । नेपालमा ६४% खेतीपाती आकाशे पानीमा भर पर्ने (सि.बि.एस. २००६) भएकोले खेतवारीमा पानी कम हुने, वा बाढी पहिरो आउने, तथा बढी तापक्रमबाट रोग, किराको प्रकोप समेत बढ्ने हुनाले खाद्यान्न अभाव, असुरक्षा, रोग, भोक आदि बढ्नेछ । यसबाट कृषि पेशामा रहेका नेपालका अधिकांश जनताको जीविकोपार्जनका साथै देशकै अर्थतन्त्रमा पनि ठूलो प्रभाव पार्दछ ।

२.५ स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पर्ने: जलवायु परिवर्तनबाटविशेषगरी गरिब, किसान, वृद्धवृद्धा, बालबच्चा, अपाङ्ग लगायतका समूहहरु कुपोषण, बाढी, डढेलो, खडेरीका खतराको पर्दछन् । अति गर्मी तथा जाडोका कारण थुप्रैले ज्यान समेत गुमाएका छन् । गर्मी ठाँऊमा देखिने औलोजस्ता रोगहरु पहाडी भेगमा पनि देखिन थालेका छन् । त्यस्तै पानी प्रदुषित भएर भाडापखाला, टाइफाइड, कालाजार जस्ता रोगहरु फैलने खतरा पनि बढेको छ । नेपालमा वर्षेनी २८००० बालबालिका भाडापखालाबाट ज्यान गुमाइरहेका छन् (एरिक्सन् २००६)।

३.जलवायु ज्ञान/ विज्ञान र संस्कृति :-

जलवायुका सम्बन्धमा विभिन्न दर्शनहरुले व्याख्या गरेको पाइन्छ । जल र वायुलाई स्वच्छ राख्नुपर्ने विषयमा पूर्वीय दर्शनले विभिन्न तरिकाबाट व्याख्या गरेको छ । जल देवता, वायु देवताको संज्ञा

दिदै देवताको पूजा गर्ने, दुषित वनाउन नहुने, पूजा गर्ने, सधै सम्भन्ने कुराले यो कुरा प्रष्ट पार्दछ की मानिसहरुलाई मुल्य र मान्यताभन्दा बाहिर गएर प्रकृतिलाई विनाश नगर्न नैतिक शिक्षा दिइरहेको छ । अर्कोतर्फ पश्चिमीदर्शन (Western philosophy) ले विभिन्न स्थान र चरणमा संकलन गरिएको तथ्यको आधारमा जल र वायुमा परिवर्तन देखिएकोले यस्लाई कमगर्न विभिन्न उपायहरुको खोजी समेत गरेको छ । जलवायु परिवर्तनका सम्बन्धमा भएको अनुसन्धानहरुको आधारमा जलवायुको सवाललाई प्राकृतिक विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, संस्कृति, शिक्षा एवं सुचना प्रणालीको सुधार मार्फत् जलवायु परिवर्तनको मारमा परेका तथा पर्न सक्ने समुदाय, क्षेत्र तथा देशहरुलाई सहयोग उपलब्ध गराउदै आएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघ मार्फत् जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरण गर्न अनुकूलन (Adaptation), न्यूनीकरण (Mitigation), प्रविधि विकास र हस्तान्तरण (Technology development and transfer), क्षमता अभिवृद्धि (Capacity building) / वित्तिय व्यवस्थापन (Financial management) जस्ता सवालमा नीतिगत पुनरावलोकन, योजना निर्माण, नमूना परीक्षण लगायतका सवालमा सहयोगहरु प्राप्त भइरहेको छन् ।

जलवायु परिवर्तनको सवालमा जुन मात्रामा नागरिकहरुले जानकारी पाउनुपर्ने हो, त्यो स्तरमा जानकारी प्रवाह हुन सकेको छैन । सूचना तथा शैक्षिक गतिविधिबाट मात्रै निर्णय प्रकृया राम्रो हुन सक्छ । उपयुक्त शिक्षाले मात्रै समुदायको अनुकूलन तथा न्यूनीकरण (Adaptation and Mitigation) क्षमता विकास हुन सक्दछ । औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाअन्तर्गत जलवायु परिवर्तनको सवाललाई उजागर गर्नु आजको आवश्यकता हो । विद्यालय,

कलेज तथा विश्वविद्यालयमा जलवायु परिवर्तनको विषयलाई समावेश गर्ने तथा सो सम्बन्धमा व्यवहारिक शिक्षाप्रदान गर्ने कार्यको लागि पैरवी (Advocacy) आवश्यक भएको छ ।

जलवायु परिवर्तनको विषय यति व्यापक छ की समाजको हरेक गतिविधिसंग जलवायु परिवर्तन जोडिएको हुन्छ । हाम्रा प्रत्येक कृयाकलापले हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमा मद्दत पुऱ्याइरहेको हुन्छ । कृषि, यातायात, निर्माण, शिक्षा, वन,पानी, स्वास्थ्य आदि विषयसंग यस्को सम्बन्ध छ । जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर कमगर्न हामीले अवलम्बन गरेको मुख्य दुई तरिका अनुकूलन र न्यूनीकरण (Adaptation and mitigation)हुन् ।

(क) अनुकूलन (Adaptation):-जलवायु परिवर्तनको असर पनि व्यापक भइसक्यो कि यस्को असरबाट वचन समुदायले विभिन्न तरिकाहरु आफैले खोज्न थालेका छन् । जलवायुको कारण सिर्जित समस्या संग जुध्न अवलम्बन गरिने त्यस्ता तरिका नै अनुकूलन हो । खानेपानी संकट बढ्दै गएपछि आकाश पानीको भण्डारण गर्ने, सिंचाईको लागिथोपा सिंचाई गर्ने, बाढि पहिरोबाट वचन वैकल्पिक ठाउँको खोजी, खेतीवालीमा परिवर्तन जस्ता विकल्पहरु तत्कालको समस्या समाधानको लागि उपयुक्त तरिकाहरु हुन् । यद्यपी, यस्तो अल्पकालिन समस्या समाधान ले हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा नै न्यूनीकरण गर्न सम्भव हुदैन । त्यसैले न्यूनीकरणका प्रयासहरु पनि संग-संगै हुन आवश्यक छ ।

(ख) न्यूनीकरण (Mitigation): -जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक असर कम गर्ने अथवा हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमा कटौती गर्ने कामभनेको उत्सर्जन न्यूनीकरण (Emission Reduction) नै हो ।

यद्यपी यो कार्य सजिलो छैन । यो महंगो प्रकृया पनिहो । यस्को लागि मानिसले प्रयोग गर्दै आएका सेवा-सुविधा कटौती गर्नुपर्ने हुन्छ । त यो त्यती सजिलो छैन । त्यसैले सबैभन्दा सस्तो, सजिलो न्यूनीकरणको तरिका भनेको वन क्षेत्रको संरक्षण र विकास भएकोले वन क्षेत्रको विकास, वनको कार्वन संचिति र त्यस्को व्यापार (**Carbon Trade**) वारे विभिन्न अभ्यासहरु अगाडी बढिरहेको छ । जलवायु परिवर्तनको न्यूनीकरणको लागि वन क्षेत्रको विनाश र न्यूनीकरण मार्फत् कार्वन उत्सर्जन कटौती कार्यक्रम अर्थात् (**Reducing Emission from deforestation and forest Degradation –REDD +**) अगाडी वढाइएको छ । नेपालमा पनि यो कार्यक्रम लागु भएको छ ।

जलवायु परिवर्तनका सन्दर्भमा हाम्रो समाजले विभिन्न तरिकावाट अनुकुलनको उपाय अवलम्बन गरेको छ । न्यूनीकरणका सम्बन्धमा वैकल्पिक उर्जा तथा स्थानीय प्रविधिहरुको खोजी र प्रयोग गरेको छ । यी सबै कुराको अभिलेख तयार हुन सकेको छैन । हाम्रा परम्परागत ज्ञान र सीपको अभिलेखिकरण गर्ने काममा हाम्रा शैक्षिक संघ-संस्थाहरुले सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् ।

खासगरी यूवा, महिला तथा आदिवासी जनजातिहरु जलवायु परिवर्तनका सबालमा महत्वपूर्ण पक्षहरु हुन् । उनीहरुसंग प्रशस्त ज्ञान र सीपहरु एवं नवीनतम् विचारहरु हुन्छन्, जुन ज्ञान,सीप र विचारले जलवायु परिवर्तनका जोखिमहरु कम गर्न मद्दत पुग्दछ ।

३.१ जलवायु परिवर्तन विज्ञान

क्योटो अभिसन्धी (प्रोटोकल),१९९७ का अनुसार वायुमण्डलमा रहेको हरितगृहमा-कार्वनडाइअक्साइड

(CO₂),Idy]g (CH₄), नाइट्रस अक्साइड (N₂O), हाइड्रोफ्लोराइड (SF₂), परफ्लोरोकार्वन (CPFCs) र सल्फर हेक्जाफ्लोराइड (SF₂) ग्याँसहरु रहेको हुन्छ । यी ग्याँसहरु विभिन्न कारणले सिर्जित भएका हुन्छन् । वन क्षेत्रको विनाश, कलकारखाना तथा उद्योगवाट निस्कने धुँवा, हवाइजहाज तथा मोटरगाडीको बढ्दो प्रयोग, कृषिवालीमा प्रयोग हुने मल तथा विषादी, फोहोर मैला आदि हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनका श्रोतहरु हुन् ।

जलवायु परिवर्तनको लागि गठन भएको अन्तरसरकारी समुह (Intergovernmental pannel on climate change (IPCC)) को प्रतिवेदन (२००७) अनुसार हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमा उर्जा उत्पादन (थर्मप्लाण्ट मार्फत विद्युत उत्पादनको कारणले करीव २६%, उद्योग तथा कलकारखानाको कारण १९% उत्सर्जन गरेको उल्लेख छ । यसैगरी, वनविनाशको कारण १७% र हाल २०% भन्ने पनि पाइन्छ), कृषि क्षेत्रले १३.५०%, यातायातले १३%, आवासिय तथा व्यवसायिक भवनले ८% र फोहोरको कारण ३% उत्सर्जन भइरहेको देखिन्छ ।

४ जलवायु न्याय (Climate Justice)

जलवायु परिवर्तनको वहसमा जलवायु न्यायको विषय महत्वपूर्ण मानिन्छ । विश्वभरीका अधिकांश मानिसहरु हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमा सरकारहरुको नीति, कानून र कार्यक्रमएवं ठूला व्यापारी कम्पनीहरुको ऐतिहासिक गल्ती र कमजोरीको कारण भएको कुरा औल्याउदै हाल जलवायु परिवर्तनको न्यूनीकरणमा प्रस्ताव गरिएका कार्यक्रमहरु झुटो समाधान (False Solution) मात्र भएको बताउछन् । जलवायु परिवर्तनको समस्या समाधानका लागि वर्तमान संरचनागत समस्याहरु

(Structural Problems) लाई अर्थात System Change लाई जोड दिनुपर्ने उनीहरूको माग रहेको छ । जलवायु परिवर्तनमा सबैभन्दा बढी दोषी धनी तथा विकसित मुलुकहरु पर्दछन् । ऐतिहासिक कालखण्डमा उनीहरूले गरेका विनाशका कारण जलवायुमा भएको परिवर्तनको न्यूनीकरणमा पनि उनीहरूकै बढि योगदान हुनुपर्ने माग रहेको छ ।

आज विश्वका धनी देशहरूमा बढ्दै गएको उपभोगवादी (Over consumption) का कारण श्रृजित यस सवाल कम गर्न विकसित देशहरूले नै बढि जिम्मेवारी लिनुपर्दछ ।

सन् २०१५ मा भएको जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि पेरिस सम्झौताले विकसित र विकासोन्मुख मूलुकवीचको देशिय बहुसमन्वयात्मक संरचनालाई (Framework for multilateral Framework) लाई पारित गरेको छ । यसको मुख्य उद्देश्य भनेको नै पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाउने हो । जलवायु परिवर्तनको पक्ष राष्ट्रहरूले निर्धारण गर्ने गरेको प्रतिबद्धता पुरा गराउनउक्त सहमतिभएको थियो । यसैगरी पेरिस सम्झौताले पक्ष राष्ट्र वाहेक अन्य निकायहरु (Non state actors) ले गरेको योगदानको पहिचान गरेको छ । उनीहरूले अनुकुलन र न्यूनीकरणमा खेलेको भूमिकालाई उक्त सम्झौताले पर्याप्त स्थान दिएको छ ।

पेरिस सम्झौताले जलवायु परिवर्तनको विषयलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन पक्ष राष्ट्रहरूलाई सहमत गराएको छ । यसको लागि पक्ष राष्ट्रहरूले निम्नअनुसार कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ब) **पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता** :- जलवायु परिवर्तनका हरेक विषयमा समुदायको प्रभावकारी सहभागिता गर्ने / गराउने काम गराउने दायित्व

सरकारको हो । साथै यस्तो सहभागितावाट व्यापक छलफल भएर मात्र निर्णयमा पुग्नु पर्दछ ।

(द) **तथ्यांकहरूको उपलब्धता**:- जलवायु परिवर्तनसंग सम्बन्धित विभिन्न तथ्यांक, सुचना आदि सहज ढंगले पाउने व्यवस्था सरकारले सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

(अ) जलवायु परिवर्तनको सवालन्यूनीकरण गर्न आवश्यक संस्थागत संरचना निर्माणको लागि कार्य गर्नुपर्दछ । आवश्यक नीति तथा कानूनको निर्माण, पुनरावलोकन आदि गर्नुपर्दछ । त्यस्ता निती निर्माण गर्दा वा संस्थागत संरचना निर्माण गर्दा स्थानीय सरोकारवाला निकायको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

जलवायु परिवर्तनको असर :-

- १ हिमालहरु तीव्र गतिमा पगलनु
- २ मनसुनमा उतार चढाव
- ३ खोलानाला सुक्दै जानु
- ४ मानिसहरुको वसाई सराई
- ५ शहरहरु अव्यवस्थित बन्दै जानु
- ६ मानव विकास क्रममा कमि

५ **जलवायु परिवर्तनको अन्तर्राष्ट्रिय वहसमा नेपालको प्रवेश**

जलवायु परिवर्तनको संरचनागत महासन्धी (United Nation Framework Convention on Climate Change – UNFCCC) सन् १९९२ जुन १२ मा नेपालले हस्ताक्षर गरेको हो । यसलाई तत्कालिन संसदले २ मे १९९४ मा अनुमोदन गरेपछि नेपालले औपचारिक सहभागिता जनाएको हो । मे २ मा अनुमोदन गरेपछि यसको कार्यान्वयनभने ३१ जुलाई १९९४

वाट शुरु भएको हो । यसपछि यस महासन्धीको प्रत्येक बैठक (Conference of the parties –COP) मा नेपालको तर्फबाट प्रतिनिधित्व भइरहेको छ । त्यस्को साथमा अन्तराष्ट्रिय मञ्चहरुमा सहभागिता जनाउनुको साथै नेपालभित्र पनि जलवायु परिवर्तनको नकरात्मक पक्ष कम गर्न नेपाल सरकारको तर्फबाट विभिन्न प्रयासहरु भइरहेका छन् । वि.सं. २०७६ मा जलवायु परिवर्तन नीति तर्जुमा गरी लागु गरेको छ । यसैगरी विभिन्न जिल्लाहरुमा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम (२०७६) तयार भई कार्यान्वयन भएको छ । यसैगरी सरकारले जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि बजेट कोड निर्माण गरी लागु गरेको छ भने न्यूनीकरणको लागि वन क्षेत्रको विकासको लागि विभिन्न रणनीतिहरु निर्माण गर्दै वन क्षेत्रको कार्वनलाई अन्तराष्ट्रिय बजारसम्म पुऱ्याउन प्रयोगात्मक अभ्यास अगाडी वढाएको छ ।

५.१ जलवायु परिवर्तनको नाममा नेपालमा भईरहेको लगानी (Investment)

वि.सं. २०७४ मा यू.एन.डि.पी. लगायत संस्थाहरुले सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदनका अनुसार नेपालको समग्र बजेटको ३७.७ प्रतिशत जलवायु परिवर्तन संग सम्बन्धित रहेको छ । सोही अध्ययनका अनुसार जलवायु परिवर्तनको कारण हुने आर्थिक क्षति नेपालले वार्षिक रुपमा रु.२८ अर्ब भन्दा वढि व्यहोर्नु परेको छ । प्रत्येक वर्ष जलवायु परिवर्तनको लागि बजेट वढ्दै गएको तथ्यांकले देखाउछ ।

यो रकमखासगरी सहरी विकास मन्त्रालय, कृषिविकास, सिंचाई, विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण, वनतथा भू-संरक्षण, स्थानीय सरकार, अर्थमन्त्रालय मार्फत् विनियोजन भई खर्च भइरहेको छ ।

जलवायु परिवर्तनको अनुकूलन र न्यूनीकरणको लागि लगानी भएको मुख्यमुख्य स्रोतहरु निम्नानुसार रहेको छ ।

- प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापन तथा हरितक्षेत्र निर्माण,
- भू-उपयोगनीति तथा जलवायु मैत्री भौतिक संरचना निर्माण,
- स्वास्थ्यसंग सम्बन्धित खतराहरुको नियन्त्रण र रोकथाम,
- लोपोन्मुख प्रजाति तथा जैविक विविधताको संरक्षण र प्रवर्धन,
- फोहोरमैलाव व्यवस्थापन,
- उर्जा, सिंचाई र खानेपानीको लागि पानीको दिगो व्यवस्थापन,
- खाद्य सम्प्रभुता तथा सुरक्षाको लागि सहयोग,
- प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण तथा पूर्व तयारी कार्यको लागि,
- वैकल्पिक तथा नविकरणीय उर्जा प्रवर्धन,
- सुचना, संचार, अनुसन्धान र विकास कार्य
- नीति, नियम, ऐन कानून तथा कार्ययोजनाहरु निर्माण ।

जलवायु परिवर्तनको नाममा नेपालमा भईरहेको लगानी (Investment) वारे प्रयाप्त वहस भएको छैन । विश्व मुदायवाट सहयोगको नाममा आउने रकमहरुले हाम्रो विकासमा कति सहयोग पुगेको छ वा कति नोक्सान पारेको छ भन्ने विषयमा प्रयाप्त खोज भएको छैन । अनुदानको रकम कटौती भई रहेको छ भने विश्व बैंक लगायतका क्षेत्रवाट ऋणको

रकम बढ्दै गइरहेको छ । जलवायु न्यायको सिद्धान्त अनुसार जोखिममा पुरेका देश तथा समुदायले श्रुण होइन अनुदान पाउनुपर्ने र हालको लगानीमा वृद्धि हुनुपर्ने कुरा उठ्नुपर्छ । स्थानीय स्तरमा पनि बजेट विनियोजन गर्दा जोखिममा परेका समुदाय केन्द्रित योजनामा ध्यान दिनुपर्दछ । यस्ता कार्यमा ध्यानाकर्षण गराउने काममा यूवा, विद्यार्थीहरूले नै नेतृत्व लिनु आवश्यक छ । हामीले लोकतान्त्रिक समाजवाद चर्चा गरिरहदा यसबाट बढि भन्दापनि बढि लाभ स्थानीय स्तरमा रहेका गरीब, विपन्न, पहाडी पारिएका वर्ग र समुदायलाई केन्द्रमा राखेर खोज्नुपर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा महिला, दलित, आदिवासी-जनजाति, मधेसी एवं गरीब र भौगोलिक हिसावले पछाडी परेका क्षेत्रलाई केन्द्रमा राखेर हेर्नुपर्दछ । जलवायु परिवर्तनको जोखिममा पनि माथि उल्लेखित वर्ग र समुदाय नै परेका छन् । त्यसैले तीव्र र समुदायको हक र हितहुने गरी जलवायु परिवर्तनको कार्यक्रमहरू लक्षित हुनुपर्दछ ।

५.२ हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन कटौतीमा वन क्षेत्रको भूमिका

वनको विनाश तथा क्षयीकरणले हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जन गराउन ठूलो हिस्सा (अर्थात् भन्डै २० प्रतिशत) ओगटेको छ । रूखविरुवाले खाना बनाउन वायुमण्डलमा भएको कार्बनडाइअक्साइड, हरित कण र सूर्यको प्रकाशको प्रयोग गर्छन् । यसरी खाना बनाउने प्रक्रियामा अक्सिजन बाहिर निस्कन्छ भने खानास्वरूप ग्लुकोज तयार हुन्छ । ग्लुकोजको बनोटमा मुख्य हिस्सा कार्बनको हुन्छ जुन अन्ततः काठमा परिणत हुन्छ । यसको मतलब काठको महत्वपूर्ण हिस्सा कार्बन हो । साधारणतया वायुमण्डलमा भएको कार्बनडाइअक्साइडको अवशोषण दुई तरिकाले हुन्छ :

पहिलो जमिनमा भएका बोटविरुवाको खाना बनाउने प्रक्रियाबाट र दोस्रो समुद्रभिन्न भएका वनस्पतिले खाना बनाउने प्रक्रियाबाट । यी दुई तरिकाद्वारा मात्र कार्बनडाइअक्साइड सञ्चित हुने गर्दछ ।

अहिले वैज्ञानिकहरूले हरितगृह ग्याँसको असर कम गर्ने विभिन्न किसिमका अनुसन्धानहरू गरिआएका भएपनि हालसम्म न्यूनीकरण गराउने उपायअन्तर्गत वन र जलाशय/समुद्रबाहेक परीक्षण गरिएका अन्य उपायहरू महङ्गा साबित भएका छन् । समुद्र विशाल भएको हुँदा यसमा खासै पहल भएको छैन । तर पनि यसमा भएका वनस्पति तथा जीव नष्ट हुन नदिन केही प्रयास थालिएको छ । हाल वनको संरक्षण र विकास नै कार्बन सञ्चितको प्रमुख उपाय हो भन्ने कुरा पुष्टि भई यसमा लगानी वृद्धि भएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत तथ्यहरूलाई समग्रमा भन्ने हो भने वनले जलवायु परिवर्तनको मुख्य कारक हरितगृह ग्याँसको सञ्चितमा दुई किसिमले भूमिका खेल्छ :

अ. वनको विनाश गरेमा त्यसले हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन गर्छ । वनविनाश गरेमा एक त रूखले खाना बनाउँदा प्रयोग गर्ने वायुमण्डलमा भएको कार्बनडाइअक्साइडको प्रयोग नगर्ने भयो भने अर्कातर्फ फडानी भएका रूखविरुवाहरू जलेर वा कुहिएर काठमा भएको कार्बन फेरि कार्बनडाइअक्साइडका रूपमा वायुमण्डलमा फर्कन्छ ।

आ. यसको ठीक विपरीत वन-जङ्गल जोगाइएमा वन विनाशबाट हुने करिब २० प्रतिशत उत्सर्जन कम हुन्छ र जति बढी वनको सञ्चित बढायो त्यति नै बढी वायुमण्डलमा भएको कार्बनडाइअक्साइड रूखविरुवाले सञ्चित गरिराख्छन् । यसरी वनकार्बन भण्डारको प्रमुख उपाय हो ।

वनले वायुमण्डलमा रहेको कार्बनडाइअक्साइड ग्याँसलाई आफ्नो खानाको रूपमाशोसेर लिन्छ । भने अक्सिजनलाई फाल्ने काम गर्छ । वायुमण्डलमा बढ्दै गएको CO₂ लाई कम गर्न जति धेरै रुख विरुवा लगाउने तथा संरक्षण गर्न सकिन्छ, त्यति नै मात्रामा CO₂ को मात्रा घटाउनु पनि सकिन्छ । वेलायतका वैज्ञानिक (Stern Nicholos) ले सन् २००६ मा यो कुरा सार्वजनिक गरेपछि जलवायु परिवर्तनको बहसमावन क्षेत्रको महत्वले प्रशस्त स्थान पाउँदै आएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघ, विश्व बैंक एवं विभिन्नदाता राष्ट्रहरूले विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित देशहरूमा वनक्षेत्रको विनाश र क्षयिकरण रोक्ने कामको लागि सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छन् । नेपालले पनि विश्व बैंक मार्फत् सो कार्यक्रम संचालन गर्दै आएको छ । हाल प्रयोगात्मक परिक्षणको लागि कार्बन उत्सर्जन कटौती कार्यक्रमको विस्तृत परियाजना प्रस्ताव (Emission Reduction program document) निर्माण भई रहेको छ । रौतहट देखि कंचनपुर सम्मको १२ वटा (हाल १३) वटा जिल्ला समावेश उक्त परियोजना विश्व बैंकको कार्बन कोषबाट स्वीकृत गरेपछि वनको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापनमा व्यापक कार्यक्रम लागु हुनेछ । यसरी वनको संरक्षणबाट वायुमण्डलमा भएको CO₂ मा आउने कटौतीलाई वैज्ञानिक ढंगबाट मूल्यांकन गरेपछि सो कटौती वापतको रकम समेत नेपालले प्राप्त गर्न सक्ने संयन्त्र निर्माण भएको छ ।

६. लोकतान्त्रिक समाजवाद र जलवायु परिवर्तन

जलवायु परिवर्तनको असर सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय क्षेत्रमा पर्ने भएकोले यस्को क्षेत्र व्यापक छ । जलवायु परिवर्तनको विषयलाई प्राविधिक विषयको रूपमामात्र हेरिनु हुँदैन । किनकी यतिवेला यो मुद्दा राजनितिक बहसको विषय बनेको

छ । नेपालको सन्दर्भमा सरकार तथा राजनैतिक पार्टिहरूले यस सवाललाई उचित स्थानदिन सकेको छैन । त्यसैले राजनितिक तहमा समेत यस विषयमा बहस र छलफलका जरुरी भएको छ । अझ बढि वर्तमान सन्दर्भमा नेपालको सरकारले यस विषयमा कसरी काम गर्नुपर्दछ, भन्ने विषयलाई यस अध्यायमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरेको छु ।

नेपालको संविधानअनुसार हाल ३ तहको सरकार निर्माण भएको छ । संवैधानिक व्यवस्था अनुसार यीतिनै तहका सरकारहरू स्वतन्त्र छन् । यीनिहरूले संविधानले दिएको अधिकार सुचिको आधारमा स्वतन्त्रतापूर्वक नितिनीयम बनाउने तथालागु गर्न पाउछन् । अर्कोतर्फ हेर्ने हो भने संविधानले नेपालको राज्य संचालन लोकतान्त्रिक समाजवादको अवधारणाबाट संचालन गर्न मार्ग निर्देशित गरेको छ । यस जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा कसरी सरकारहरूले काम गर्नुपर्छ भन्ने सवाल महत्वपूर्ण छ ।

लोकतान्त्रिक समाजवादको अवधारणा अनुसार सरकारहरूको काम नागरिकहरूको हक र हितका लागि उपयुक्त नीतिनीयम बनाउने र सो को नियमन गर्ने हो । जलवायु परिवर्तनका सवालमा पनि तिन वटै तहका सरकारहरूले सरोकारवालासंगको सहकार्यमा सर्व-स्वीकार्य नीतिनीयम बनाउन आवश्यक छ । अनुकुलन र न्यूनिकरणका लागि आवश्यक के-के काम गर्ने र कसरी गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । साथै उक्त कामको लागि नागरिकको भूमिका, स्थानीय तथा अन्य गैरसरकारी संघ संस्था र नीजी क्षेत्रको भूमिका प्रष्ट पार्नुपर्दछ ।

यसरी नीतिनीयम तयार भएपछि लागु गर्ने र अनुगमन गर्ने काम सरकारले गर्नुपर्छ । तर त्यस्ता काममा नीजी क्षेत्रको प्रभावकारी भूमिकाको लागि यथेष्ट स्थान उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

नेपालको वर्तमान राजनैतिक संचालन कम्युनिष्टहरूको वनीरहेको सन्दर्भमा लोकतान्त्रिक समाजवादको व्याख्या फरक ढंगले गर्ने र कम्युनिष्ट एकाधिकार हावी हुन सक्ने खतरा देखिएको छ । राज्य सत्ता नै सर्वोपरी हो भन्ने सिद्धान्त अनुसार राज्य केन्द्रित नीतिनियम तथा कार्यक्रम वन्न सक्ने खतरा पनि छ । यस्तो अवस्थामा स्थानीय समुदाय, नागरिक समाजका संघ-संगठन तथा निजि क्षेत्रबाट व्यापक जनदवाव श्रृजना गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ ।

जलवायु परिवर्तनको राजनीति स्थानीय स्तर देखि अन्तराष्ट्रिय स्तरसम्म नै छ । अन्तराष्ट्रिय वार्ता र छलफलमा नेपालबाट जाने प्रतिनिधि मण्डलमा को समावेश हुन्छ, रु कसरी त्यस्ता प्रतिनिधिले नेपालको प्रतिनिधित्व गर्छ, भन्ने बारे पनि यस्का सरोकारवालाहरू चनाखो हुनुपर्दछ । जलवायु परिवर्तनको सम्बन्धमा पक्ष राष्ट्रहरूको प्रत्येक वर्ष हुने सम्मेलन पूर्व राष्ट्रिय ऐजेण्डा तय गर्ने कार्यमा चासो दिनु पर्दछ । यस कार्यमा राजनैतिक पार्टी, विद्यार्थी संगठनहरूले हालसम्म त्यती धेरै चासो दिएको देखिदैन । आगामी दिनमा यस्ता वहसको नेतृत्व यूवा, विद्यार्थी तथा राजनैतिक पार्टीहरूले गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

राष्ट्रिय नीतितथा ऐनहरू, प्रदेश स्तरको नीतिनियम र स्थानीय सरकारको नीति नियम धमाधम मस्यौदा हुने र लागु हुने क्रममा छ । जलवायु परिवर्तन, प्रकोप तथा जोखिम न्यूनिकरण, प्राकृतिक श्रोतहरूको व्यवस्थापन जस्ता सवालहरूमा वन्ने नीति, ऐन, निमय तथा कार्यक्रममा नजिकबाट हेर्ने, आवश्यक पृष्ठपोषण दिने तथा आवश्यकताअनुसार दवावश्रृजना गर्ने काममा पनि यूवा, विद्यार्थीहरूको भूमिका हुन आवश्यक छ । यस्का लागि राजनैतिक पार्टी तथा

विद्यार्थी संघ-संगठनले आफ्ना सदस्यहरूलाई उचित प्रशिक्षण गराउने र विषयवस्तुको जानकारी दिनु पर्दछ । साथै जिम्मेवारी सहित यस्ता काममा खटाउनु पर्दछ । यस्तो कार्यले संगठनको प्रभावकारीता बढ्नुको साथै सदस्यहरूको क्षमता बढाउनु मद्दत गर्दछ । अर्कोतर्फ हेर्ने हो भने नीती तथा कानून जनमुखि वन्न मद्दत पुग्नेछ ।

स्थानीय तहमा रहेका ७ सय ५३ वटा सरकार हरूले आफ्नो ठाँउ र परिवेश एवं उपलब्ध श्रोत र साधनको आधारमा आफ्नो योजनाहरू निर्माण गर्नुपर्दछ । यस सन्दर्भमा स्थानीय सरकारलाई आवश्यक सहयोग गर्न योग्य, अनुभवी र क्षमतावान व्यक्तिहरूले स्थानीय सरकारको लागि दिर्घकालिन तथा अल्पकालीन योजना निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । लोकतान्त्रिक समाजवादको न्यूनतम मापदण्डको प्रयोगको आधारमा त्यस्ता योजना र ऐन-कानूननिर्माणको लागि समेत व्यापक मानवीय श्रोत परिचालन आजको आवश्यकता हो ।

हामिले लोकतन्त्रको प्रवर्धनमा यथेष्ट लगानी गरेका छैनौ । मानवश्रोतको विकास र परिचालन, नीतिनियम र योजनानिर्माण कै क्रममा आवश्यक सहभागिताले मात्र नतिजा अपेक्षा गरे अनुसार प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस्ता विषयमा लोकतान्त्रिक पार्टीहरूले आफ्नो कार्यशैलीमा सुधार गर्ने तथा सोहीअनुसार संगठनलाई परिचालन गर्नुपर्दछ । साथै प्रतिष्पर्धात्मक क्षमता भएका मानवश्रोतको विकास गर्ने र परिचालन गर्ने काममा भूमिका खेल्नुपर्दछ ।

७. जलवायु परिवर्तन शिक्षा

संसारभरी जलवायु परिवर्तनको विषयले महत्व पाएको छ । गाउँघर देखि विद्यालय, कलेज र विश्वविद्यालयहरूमा यस विषयमा वहस छलफल

तथाअध्ययन - अनुसन्धानहरु भई रहेको छ। खासगरी औपचारिक शिक्षा क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको विषयलाई पाठ्यक्रममा नै समावेश गर्ने कार्य हुनथालेको छ। जलवायु परिवर्तनको विषय प्राकृतिक विज्ञान संग मात्र जोडिएको विषय रहेन। समाजशास्त्र एवम् मानवशास्त्र संग पनि यस्को सम्बन्ध त्यतिकै महत्वपूर्ण छ। जलवायु परिवर्तनको विषय एक बहुआयामिक विषय बनेको छ। शिक्षा,स्वास्थ्य, वन, कृषि, जेण्डर लगायत सम्पूर्ण विषयको अध्ययन गर्ने विद्यार्थीले जलवायु परिवर्तनको विषयलाई बुझ्नुपर्ने र सो सम्बन्धमा काम गर्नुपर्ने देखिन्छ। अर्कोतर्फ राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय तहमा हुने वार्ता र छलफलहरुमा समेत विश्वविद्यालयहरुले आवश्यक पृष्ठपोषण गर्न सक्ने देखिन्छ।

कतिपय अवस्थामा विश्वविद्यालय तथा शैक्षिक संस्थानहरुको आफ्नो सिमितताको कारण प्रयाप्त अध्ययन तथा अनुसन्धानकार्यहरु हुन सकिराखेको छैन। त्यस्तो अवस्थामा विश्वविद्यालयहरुमा जलवायु परिवर्तन शिक्षामूलक गतिविधि संचालन, पाठ्यक्रम विकास, अनुसन्धानमूलक परियोजनाहरु संचालनको लागि यस्का सरोकारवालाहरुले दबाव समेत दिनुपर्ने हुन्छ।

जलवायु परिवर्तन सम्बन्धि पेरिस सम्झौताको दफा १२ मा सवै पक्ष राष्ट्रहरुले जलवायु परिवर्तन शिक्षा, तालिम, शशक्तिकरण, सहभागिता र सूचनामा पहुँच वढाउनुपर्ने जोड दिएको छ। यस्को कार्यान्वयनको लागि सदस्य राष्ट्रहरुले निम्न कार्यहरु गर्नुपर्दछ।

(१) जलवायु परिवर्तनको विषयमा औपचारिक, अनौपचारिक र (Non-formal) शिक्षामार्फत् शिक्षा प्रवाह गर्ने।

(२) जलवायु परिवर्तनको सवाललाई राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीसंग जोडेर अगाडी वढाउने।

(३) पाठ्यक्रमहरुमा जलवायु परिवर्तनको विषय समावेश गर्ने,

(४) विभिन्न समुदाय, पत्रकार,शिक्षक,विद्यार्थी आदिलाई जलवायु परिवर्तनका विषयमा तालिमहरु संचालन गर्ने,

यी उल्लेखित कृयाकलापलाई नेपाल सरकारले अभै प्रभावकारी ढंगले अगाडी वढाउन सकेको छैन। शिक्षण संघ-संस्थाहरु मिलेर कार्यक्रमहरु तयार हुन सकेको छैन। अभै शिक्षण संघ-संस्थाले पनि यो विषयलाई महत्वका साथ स्थान दिएको छैन।

शिक्षा क्षेत्रले मात्र जलवायु परिवर्तनको विषयलाई समुदाय सम्म पुऱ्याउन सक्दछ। ज्ञानको उत्पादन र त्यस्को प्रवाह गर्ने भनेको नै शैक्षिक संघ-संस्थाले हो। प्रभावकारी शिक्षाले जानकार नागरिक तयार पार्दछ। यस्ले समाजप्रति केही गरौ भन्ने भावनाजागृत छ। तिनै जानकारहरुले राम्रा नीति तथा कार्यक्रमहरु निर्माण गर्न दबाव दिन्छन्।

निष्कर्ष

जलवायु परिवर्तन मानिसको जनजिविकासंग सम्बन्धित विषय भएकोले यस विषयमा राजनैतिक पार्टी र तिनका मातृसंगठन एवं सदस्य कार्यकर्ताले सूक्ष्म रुपमा थाहा पाउन आवश्यक छ। जलवायु परिवर्तन कै नाममा द्विदेशिय र बहुदेशिय सम्बन्ध पनि विकशित हुने वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा यस सवालवारे यथेष्ठ सुचना र जानकारी प्रवाह हुन आवश्यक छ। साथै, विकास निर्माणको नाममा बन्ने भौतिक संरचना तथा सुशासनको नाममा लागु हुने ऐन, नियम निर्माण प्रकृत्यामा पर्याप्त छलफल र परामर्श हुन आवश्यक छ। स्थानीय तह, प्रदेश र संघिय तहमा बन्ने नीतिनियमको साथमा

अन्तराष्ट्रिय बैठकमा गरिने सन्धी सम्झौता सम्मको विषयमा यस्का सरोकारवालाहरूले पूर्व सुशुचित हुने गरी जानकारी प्रवाह गर्ने, क्षमता विकास गराउने जस्ता कार्यमा सरकारलाई उत्तरदायी बनाउन आवश्यक छ । नेपालको सन्दर्भमा जलवायु परिवर्तन, वन, वातावरण जस्ता अति संवेदनशिल विषयमा एकलौटी ढंगले ऐन/नियमवन्ने खतरा बढ्दै गएको छ । यस परिवेशमा लोकतान्त्रिक चरित्र देखाउन, सहभागितामूलक लोकतन्त्र प्रवर्धन गर्न तथा समाजका पछाडी पारिएका वर्गको पक्षमा आवाज उठाउन यूवा-विद्यार्थीको पहल अत्यावश्यक हुन्छ । नियमित खबरदारीले मात्र सरकारहरूलाई उत्तरदायी बनाउन सम्भव हुनेछ ।

सन्दर्भसूची

CBS (2006). Environmental Statistics of Nepal. Kathmandu, Nepal.

DFID (2008). Watching the glaciers melt— first hand. Available on <http://www.dfid.gov.uk/news/files/climate-nepal-glacier.asp>. Accessed 6th April 2009.

Eriksson, M. (2006). Climate Change and its Implications for Human Health in the Himalaya. Sustainable Mountain Development in the Greater Himalayan Region, 50.

IPCC (2007). Working Group I Contribution to the Fourth Assessment report of the 2007. In: IPCC (Ed) Climate Change 2007. The Physical Science Basis. Cambridge: Cambridge University Press.

MA (2005). Ecosystems and human well-being: Current state and trends. Vol.1. Washington DC: Island Press.

Richardson, S.D. & Reynolds, J.M. (2000). An Overview of Glacial Hazards in the Himalayas. Quaternary International, 65/66: 31–47.

Shrestha A.B., Wake, C.P., Mayewski, P.A. & Dibb, J.E. (1999). Maximum Temperature Trends in the Himalaya and its Vicinity: An Analysis Based on Temperature Records from Nepal for the Period 1971–94. Journal of Climate, 12: 2775–2786.

UNEP (2002). Global Environment Outlook 3. Nairobi, Kenya: United Nations Environment Program (UNEP).

डिमिजन वन कार्यालय ललितपुरको अनुरोध

पृथ्वी हामी सबैको साझा घर हो । मानिस, जीवजन्तु, चरा बोट विरुवा सबैले बाँच्न पाउने अधिकार छ । वनस्पति तथा जीवजन्तुको संरक्षण हुन सकेमात्र जीवनको पनि अस्तित्व रहन्छ । अतः हामी पनि बाँचौ जैविक विविधता बचाऔँ । पृथ्वी पनि बचाऔँ ।

डिमिजन वन कार्यालय, ललितपुर, गोदावरी

बागमति प्रदेश

हामी मति

- नरेन्द्र पराशर

हामी बाँदर पालेर, निकुञ्जमा रमाउँछौं ।

कर्मवीर युवालाई, 'खाडी'तर्फ धपाउँछौं ॥

॥१॥

रूख काट्न दिँदैदिन्नौं, धोदो पारी सडाउँछौं ।

बर्मा मलेसियाबाट कच्चा काठ भिकाउँछौं ॥

॥२॥

'स्वदेशी वीउ फल्दैन', भन्ने विज्ञान ल्याउँछौं ।

विदेशी वीउ किन्दामा हामी मस्त रमाउँछौं ॥

॥३॥

हामी कागजमा ठूला पोखरी नै खनाउँछौं ।

फेरि कागजमै हामी, पुर्नलाई लगाउँछौं ॥

॥४॥

खोला हालेर भोलामा, आफ्नै भँडार फोर्दछौं ।

दिई कानुनका धारा, थैली हामी निचोर्दछौं ॥

॥५॥

किलो पाँचेकको घिच्रो, घमण्डले फुलाउँछौं ।

टन, क्विन्टलको माला पाएदेखि लगाउँछौं ॥

॥६॥

नेपाली बोल्न रोकेर, अंग्रेजी नै पढाउँछौं ।

भाषा ध्वस्त गरी हामी प्रज्ञामा मुस्कुराउँछौं ॥

॥७॥

'केही छैन मरी लानु' भनी निर्धक्क भन्दछौं ।

भ्रष्ट आचारको पैसो, कुत्ता पसेर गन्दछौं ॥

॥८॥

'विग्रियो, पर्ख सच्चिन्छौं,' भन्छौं हल्ला फिँजाउँछौं ।

सच्चिने जनताले हो, लाठी ठोक्न लगाउँछौं ॥

॥९॥

थोटा वाक्य बटारेर, नीतिमै छिद्र पार्दछौं ।

सद्धे जहाज ल्याएर, भोलिपल्टै विगार्दछौं ॥

॥१०॥

साना साना दुलाबाट हात्ती हामी छिराउँछौं ।

आफै गल्ली गरी हामी, दोष अन्तै भिराउँछौं ॥

॥११॥

गणतान्त्रिक हौं भन्छौं राजाभैँ मुस्कुराउँछौं ।

दर्शक पाहुनालाई, घुँडा टेक्न लगाउँछौं ॥

॥१२॥

आनन्द आश्रम

रतुवामाई नगरपालिका वडा नं. १

मोरङ

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको
दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

सम्राट एण्ड सम्बृद्धि एग्रो फरेष्ट प्रा.लि.
देवाही गोनाही-५, रौतहट
(हामी कहाँ फल फूल र तरकारीका
विरुवा उपलब्ध छ)
भूमी व्यवस्थापन र बृक्षारोपणको लागि
सम्भन्नुहोस्

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको
दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

चारपाला सामुदायिक वन उपभोक्ता
समुह
वुटवल, रुपन्देही

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको
दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
धनगढी, कैलाली

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको
दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
पहलवानपुर, कैलाली

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको
दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
डडेलधुरा

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको
दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
महोत्तरी

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
सर्लाही

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
अर्घाखाँची

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
रुपन्देही

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
नवलपरासी

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
मोरङ्ग

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
सिरहा

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
कास्की

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
तनहुँ

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
नवलपुर, कावासोती

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
स्याङ्जा

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
सुर्खेत, वीरेन्द्रनगर

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
वारा, सिमरा

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
चन्द्रौता, कपिलवस्तु

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
बाँके, नेपालगञ्ज

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
भापा

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
सुनसरी

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
नुवाकोट

**प्रजातान्त्रिक वन प्राविधिक
संघ-नेपालको**

**दोस्रो महाधिवेशन-२०७८ को
सफलताको शुभकामना ।**

डिभिजन वन कार्यालय
सिन्धुपाल्चोक

Monsoon, Our God Incarnate (a free verse)

Bindeshwar Patel
Former President, NEFTA

Rising from the bay of Bengal
The nimbus cloud beckons the farmer
Dwelling on the Indus alluvium
To ready his chattels-oxen, plough and spade
To dig and till his fallow
And broadcast seeds onto the tillage
All in readiness, disciplining himself
The farmer sows seed grains
And the nimbus favours him with rain-drops
promising to revisit him
When the seedlings are done and dusted
The nimbus moves on to the west
In a month or two it returns
To nourish his paddy fields
So that they could yield golden grains
To sustain the multitude of humanity
The begetter of the cloud, the monsoon
Is none other than our God Incarnate.

कैलाली जिल्लामा सामुदायिक वनको कोषको रकम परिचालन तथा संस्थागत क्षमता विकास: डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को एक मामिला अध्ययन

- केशव पराजुली

१. परिचय

नेपालको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको क्षेत्रमा विश्वमै एक मानकको रूपमा रहेको छ। गिलमोर र फिसर (सन् १९९१) का अनुसार सामुदायिक वन भन्नाले "रुख र वन आफ्नो कृषि प्रणालीको अभिन्न अंग भएका ग्रामिण समुदायले वन स्रोतको नियन्त्रण, संरक्षण र व्यवस्थापन गरेको अवस्था हो। यसैगरी विश्व खाद्य तथा कृषि संगठन (एफ.ए.ओ.) ले सन् १९७८ मा सामुदायिक वन लाई वृहदरूपमा परिभाषित गर्दै भन्दछ— "कुनै पनि अवस्था जहाँ वन सम्बन्धी काममा स्थानीय जनताहरू घनिष्ठरूपले संलग्न भएका हुन्छन्।" यसरी सामुदायिक वनको सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरू तथा प्रतिष्ठित संस्थाहरूले गरेको परिभाषा हेर्दा सामुदायिक वनमा स्थानीय जनता वा वन उपभोक्ताहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता हुने कुरालाई जोड दिईएको देखिन्छ।

वन ऐन २०७६ बमोजिम सामुहिक हितका लागि कुनै वनको संरक्षण, विकास र व्यवस्थापन गरी वन पैदावारको उपयोग गर्न चाहने त्यस्तो वनका सम्बन्धित उपभोक्ताले ऐनमा भएको व्यवस्था बमोजिम उपभोक्ता समूह गठन गर्न सक्ने र यसरी गठन भएको उपभोक्ता समूहले वनको विकास, संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन तथा वन पैदावारको स्वतन्त्ररूपमा मूल्य निर्धारण गर्न र विक्री वितरण गर्न पाउने गरी राष्ट्रिय वनको कुनै भाग सामुदायिक वनको रूपमा व्यवस्थित गर्न चाहेमा समूहको विधान तथा वन कार्ययोजना सहित डिभिजन वन कार्यालयमा निवेदन दिनु पर्ने

व्यवस्था गरिएको छ। साथै सोही ऐनमा यसरी गठन भएको उपभोक्ता समूह अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वशासित र सङ्गठित संस्था हुने, समूहको आफ्नो एउटा छुट्टै छाप हुने, व्यक्ति सरह चल अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न, उपभोग गर्न, बेच विखन गर्न वा अन्य किसिमले बन्दोबस्त गर्न र उपभोक्ता समूहले व्यक्ति सरह आफ्नो नामबाट नालिस उजुर गर्न र सो उपर पनि सोही नामबाट नालिस उजुर लाग्ने सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। उपभोक्ता समूहले आफ्नो वनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोग गर्न एक कार्ययोजना तयार गरी डिभिजन वन कार्यालयबाट स्वीकृत गराई लागु गर्न सक्ने, समूहमा विभिन्न स्रोतबाट प्राप्त हुने रकमको व्यवस्थापन गर्न एक आफ्नै कोष हुने व्यवस्था रहेको छ।

विशेषतः देशको मध्यपहाडी क्षेत्रमा परम्परागतरूपले प्रचलनमा रहेको सामुहिकतामा आधारित वन संरक्षण एवं व्यवस्थापनको मौलिक पद्धतिलाई नै आधार मानेर सुरुका दिनहरूमा छरिएर रहेका टुक्रे वनक्षेत्रहरूको स्थानीय उपभोक्ताहरूमाफत् संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोग अर्थात् व्यवस्थापन गर्दै उनीहरूको दैनिक वन पैदावारको आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नु नै यस कार्यक्रमको प्रमुख लक्ष्य रहेको थियो। हाल आएर यो कार्यक्रमले आफ्नो उद्देश्यको दायरालाई फराकिलो पाउँदै देशव्यापीरूपमा छरिएर रहेका आफ्ना उपभोक्ता घरधुरीहरूको जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउने, स्थानीयस्तरमा आय तथा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने, वनजन्य उद्यमहरूलाई कच्चापदार्थ उपलब्ध गराउने,

पर्यापर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने, सामाजिक विकास तथा अन्य भौतिक पूर्वाधारहरू निर्माण गर्ने आदि जस्ता काममा प्रत्यक्ष योगदान गर्दै आएको छ । यसरी नेपालमा संचालित सफलतम कार्यक्रमहरूमध्ये नमूनाको रूपमा रहेको यो कार्यक्रममा समयक्रमसँगै विभिन्न किसिमका समस्या, चुनौती एवं अवसरहरू साथसाथै आएको देखिन्छ ।

कैलाली जिल्लामा वि.सं. २०५१ सालबाट सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको सुरुवात भई हाल डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को कार्यक्षेत्र भित्र ४९,१८३.६० हेक्टर वन क्षेत्र ओगट्दै ३२४ वटा सामुदायिक वनहरू स्थानीय समुदायमा हस्तान्तरण भई सकेका छन् भने उक्त सामुदायिक वनको व्यवस्थापनमा ७७,८६७ वन उपभोक्ता घरधुरीहरू प्रत्यक्षरूपमा संलग्न रहेका छन् । यस लेखमा डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी)को कार्यक्षेत्रमा पर्ने सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको कोषको रकम परिचालन तथा संस्थागत क्षमता विकासको वारेमा उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१. अध्ययन विधि:

यो मामिला अध्ययन कार्यको लागि निम्नानुसार विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

१. सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको विभिन्न किसिमका अभिलेखहरू (Archive)को अध्ययन ।

— सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको लेखा परिक्षण प्रतिवेदन तथा वार्षिक प्रतिवेदनहरू (Audit and annual report) को अध्ययन ।

— वन उपभोक्ता समूहहरूको अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रतिवेदनहरू (Monitoring and Evaluation Reports) को अध्ययन

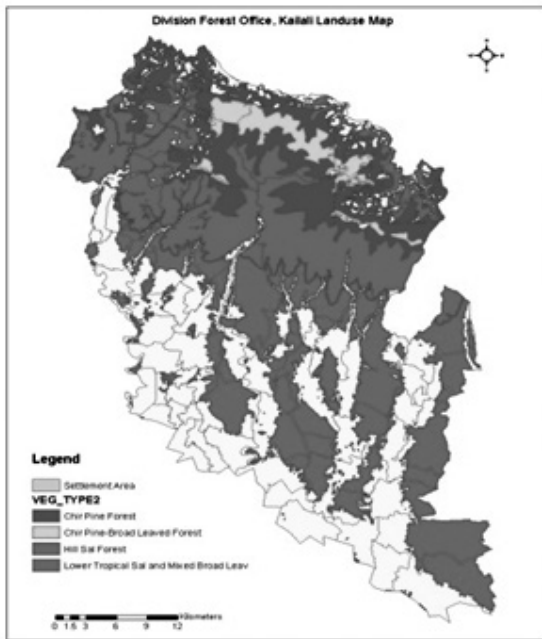
२. डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को कार्यालयमा रहेका अभिलेखहरू (Archive) को अध्ययन ।

३. वन उपभोक्ता समूहका पदाधिकारी तथा उपभोक्ताहरूसँग साना समूह छलफल (Small/focused group discussion) ।

अध्ययनको क्रममा उपरोक्तानुसारका विधिहरू प्रयोग गरि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूबाट तथ्यांक संकलन गरिएको थियो र यसरी सङ्कलित तथ्यांकहरूलाई एकत्रित गर्ने, तालिकीकरण गर्ने र विश्लेषण गर्ने कार्य गरी यो मामिला अध्ययन तयार गरिएको छ । यस कार्यको लागि डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) का योजना फाँटका कर्मचारीहरू तथा फिल्डस्तरमा कार्यरत वन कर्मचारीहरू एवं सम्बन्धित सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका विभिन्न पदका पदाधिकारीहरूले आवश्यक जानकारीहरू प्रदान गरी तथ्यांक संकलन कार्यमा सहयोग गर्नु भएको थियो । अध्ययनको क्रममा सङ्कलित विविध किसिमका तथ्यांकहरूमध्ये यस अध्ययनको लागि सामुदायिक वनको आम्दानी तथा खर्चको विवरण, खर्च गरिएको क्षेत्र वा शिर्षकहरू, उपभोक्ता समूहहरूको साधारण सभा वा आमभेलाको अवस्था, बैंक खाता तथा लेखापरिक्षण र वन उपभोक्ता समूहहरूमा आर्थिक अनियमितता भएको भनि प्राप्त हुन आएका उजुरीहरूलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.१ डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) र यसको कार्यक्षेत्र

नेपालको संविधान २०७२ जारी भई संघीयता कार्यान्वयनको क्रममा भएको पछिल्लो संरचनात्मक फेरबदल अनुसार कैलाली जिल्लाको वन व्यवस्थापनलाई सहज गर्नका लागि डिभिजन वन कार्यालय धनगढी, कैलाली र डिभिजन वन कार्यालय पहलमानपुर कैलाली गरी साविकको जिल्ला वन कार्यालय, कैलालीलाई २ वटा वन डिभिजनहरूमा विभाजन गरीएको छ । डिभिजन वन कार्यालय कैलाली, धनगढी अन्तर्गत १० वटा सब-डिभिजन

वन कार्यालयहरु रहेका छन् । यस डिभिजन वन कार्यालयको कार्यक्षेत्र भित्र एक उपमहानगरपालिका (धनगढी), दुई नगरपालिका (गोदावरी र गौरीगंगा) र २ गाउँपालिकाहरु (चुरे र कैलारी) गरी कूल पाँच वटा स्थानीय तहहरु रहेका छन् ।

पूर्वमा कैलाली जिल्लाको मोहन्याल गा.पा. र घोडाघोडी न.पा., पश्चिममा कञ्चनपुर जिल्ला, उत्तरमा डोटी र डडेल्धुरा जिल्ला र दक्षिणमा भारतको उत्तर प्रदेश अन्तर्गतको लखिमपुर खिरी जिल्ला सिमाना रहेको यस डिभिजन वन कार्यालयको अवस्थिति २८°३०.३०' उत्तरी अक्षांस देखि २९°३.९१' उत्तर अक्षांस सम्म र ८०°३३.६०' पूर्वदेखि ८०°५४.५०' पूर्व देशान्तर सम्म रहेको छ ।

उत्तरमा चुरे पहाड र भावर क्षेत्र गरी ६०,५५३.३७७ हे. (३९.२८%) तथा दक्षिणको समथर तराईको भाग ९३,५७३.६२३ हे. (६०.७१%) रहेको डिभिजन वन कार्यालय धनगढी, कैलालीको कार्यक्षेत्रको कूल क्षेत्रफल १,५४,१२७.०० हे. रहेको छ, भने त्यस मध्ये वनको क्षेत्रफल १,०१,७२२.०९ हे.

(करिव ६६%) रहेको छ । यस डिभिजन वन कार्यालय अन्तर्गत पाईने वनहरुमा खोटेसल्ला वन (१९.८०%), खोटेसल्ला चौडापाते मिश्रित (५%), पहाडी साल (३२.४०%), तराई साल वन (४२.८०%) मुख्य रहेका छन् ।

३. कैलाली जिल्लामा सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम

यस डिभिजन वन कार्यालयको क्षेत्रमा वि.सं. २०५१ (आ.व. २०५१÷)५२) बाट सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन तथा सामुदायिक वन हस्तान्तरण कार्यको थालनी भएको देखिन्छ । वि.सं. २०५० साल देखि २०५९ साल सम्ममा ३७ वटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु गठन भई २७४५.५५ हेक्टर वन क्षेत्र १०,०२१ घरधुरीलाई हस्तान्तरण भएको थियो । यस्तै २०६० साल देखि २०६९ साल सम्ममा १७० वटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु गठन भई २५,८५२.०९ हेक्टर वन क्षेत्र २२,०७७ घरधुरीलाई हस्तान्तरण भएको थियो भने वि.सं. २०७० साल देखि २०७९ साल सम्ममा ११७ वटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु गठन भई २०,५८५.९५ हेक्टर वन क्षेत्र २५,७६९ घरधुरीलाई हस्तान्तरण भएको थियो । यसरी आ.व.२०७९/८० को अन्त्यसम्ममा यस डिभिजन वन कार्यालयको कार्यक्षेत्रमा ३२४ वटा सामुदायिक वनहरुको वन कार्ययोजना स्वीकृत भई ७७,८६७ घरधुरीहरुको संलग्नतामा ४९,१८३.६० हेक्टर वन क्षेत्रको व्यवस्थापन हुँदै आएको छ ।

३.१ आ.व. २०७८/७९ सम्ममा डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को कार्यक्षेत्रमा रहेका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुको विवरण

आ.व. २०७८/७९ सम्ममा डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को कार्यक्षेत्रमा कूल ३२४ वटा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरु गठन भएका छन् । सब-डिभिजन वन कार्यालयहरु अनुसार

हालसम्म गठन भएका सामुदायिक वन हरुको विवरण निम्नानुसार तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १: सबडिभिजन वन कार्यालयहरु अनुसार हालसम्म गठन भएका सामुदायिक वनहरुको विवरण

क्र.सं.	सब-डिभिजन वन कार्यालय	सामुदायिक वन संख्या	क्षेत्रफल हे.	घरधुरी	जनसंख्या			कैफियत
					महिला	पुरुष	जम्मा	
१	निगाली	१६	५८५९.६६	२७४०	७१८२	७६६५	१४८४७	
२	खैराला	२७	४८७०.७२	२७८६	६६९८	६५७७	१३२७५	
३	सहजपुर	१५	४८८३.९२	२३९२	५६९५	५९०८	११६०३	
४	बसन्ता	५२	२५६९.८९	६५७५	२०३३१	२०३२९	४०६६०	
५	फुलबारी	५४	६४१३.६७	१२३५३	३२०२३	३१४३६	६३४५९	
६	गोदावरी	७०	१००७८.६४	२१२६०	६२५५३	६१३७२	१२३९२५	
७	गौरीगंगा	२२	४५४३.१७	६१८०	१७२९४	१७४८४	३४७७८	
८	मसुरीया	१८	४१२९.१९	६९४२	१९९६६	२०५३६	४०५०२	
९	उदासीपुर	१८	२७५५.००	५१३९	१२८०६	१२९०४	२५७१०	
१०	धनगढी	३२	३०७९.७४	११५००	३३९०७	३४४२४	६८३३१	
जम्मा :		३२४	४९१८३.६०	७७८६७	२१८४५५	२१८६३५	४३७०९०	

स्रोत: डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी), २०७९ ।

४. आ.व.२०७८/७९ मा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुले संकलन तथा विक्री वितरण गरेको वन पैदावारको विवरण

उपभोक्ता समूहहरुले संकलन तथा विक्री वितरण गरेको विभिन्न प्रजातिका काठ दाउराहरुको विवरण निम्नानुसार तालिका नं.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस आ.व. मा विभिन्न सामुदायिक वन तथा विगतमा सामुदायिक वनको वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्दा उत्पादन भएका वन पैदावारहरु समेत गरेर कूल ३३५४०३.२ क्यू.फि.काठ तथा ५१८.१२ क्यू.फि.चट्टा दाउरा उत्पादन भएको थियो । यसरी उत्पादित वन पैदावारहरु स्थानीय वन उपभोक्ताहरुमा गोलिया काठ २५.८५% र दाउरा ६७.५१% खपत भएको थियो भने बाँकी वन पैदावार (काठ तथा दाउरा) उपभोक्ता समूहहरुले बाहिर विक्री वितरण गरेका थिए । यसरी बाहिर विक्री वितरण गर्ने काठहरुबाट उल्लेख्य मात्रामा काठ दाउरा जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समितिको लागि समेत छुट्याईएको थियो । यस आ.व.मा सामुदायिक वन

५. समूह कोष परिचालन सम्बन्धि विवरण

वन ऐन २०७६ बमोजिम सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले कार्य योजना बमोजिम आर्जन गरेको कोषको कम्तिमा २५% रकम वनको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापनमा खर्च गरी बाँकी रहेको रकमको ५०% रकम सम्बन्धित स्थानिय तहसंग समन्वय गरी गरीवि न्यूनिकरण, महीला सशक्तिकरण तथा उद्यम विकास कार्यमा खर्च गर्नुपर्ने तथा बाँकी रहेको ५०% रकम उपभोक्ता समूहको हितमा प्रयोग गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यसै गरी सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन २०७१ र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको आर्थिक कार्यविधि निर्देशिका

तालिका नं. २: आ.ब. २०७८/०७९ मा वनपैदावार संकलन तथा बिक्री (विगत वर्षमा कटान भएका समेत)

क्र.सं.	सब-डिभिजन वन कार्यालयहरु	संकलन भएको जम्मा		आन्तरीक खपत		वाह्य बिक्री	
		काठ (क्यू.फी.)	दाउरा (चट्टा)	काठ (क्यू.फी.)	दाउरा (चट्टा)	काठ (क्यू.फी.)	दाउरा (चट्टा)
१	निगाली	१८६९५.१४	२०.८०	०.००	०.००	१८६९५.१४	२०.८०
२	खैराला	१५९१५.१९	९.००	०.००	०.००	१५९१५.१९	९.००
३	सहजपुर	९२२६९.५७	४३.००	०.००	०.००	९२२६९.५७	४३.००
४	बसन्ता	४९०१.७२	६७.००	०.००	५४.००	४९०१.७२	१३.००
५	फुलबारी	१०५१४.७१	६१.१६	८६३०.०८	६१.१६	१८८४.६३	०.००
६	गोदावरी	१२८४०.००	०.००	०.००	०.००	१२८४०.००	०.००
७	गौरीगंगा	१२०४२०.६५	९९.००	५०१३१.१९	७९.००	७०२८९.४६	२०.००
८	मसुरीया	२३९०.५५	२.५०	०.००	०.००	२३९०.५५	२.५०
९	उदासीपुर	४०१९३.४८	१३३.७९	१७५९८.६४	८३.७९	२२५९४.८४	५०.००
१०	धनगढी	१७२६२.१९	८१.८७	१०३२७.८२	७१.८७	६९३४.३७	१०.००
जम्मा :		३३५४०३.२०	५१८.१२	८६६८७.७३	३४९.८२	२४८७५५.४७	१६८.३०

स्रोत: डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी), २०७९ ।

२०७३ मा पनि समूह कोषको परिचालन सम्बन्धमा शिर्षकमा कूल रकम रु. २४८८३७७५.०० खर्च ब्यबस्था गरीएको छ । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा गरेको देखिन्छ जसको खर्च शिर्षकगत विवरण डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) अन्तर्गत निम्नानुसार तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । रहेका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुले विभिन्न

तालिका नं. ३: विभिन्न शिर्षकमा समूह कोषको रकम खर्च सम्बन्धि विवरण

सब-डिभिजन	वन संरक्षण	वन विकास	वन सम्बर्द्धन	महिला सशक्तिकरण	विपन्नमूखी कार्यक्रम	संस्थागत विकास	सामाजिक विकास	जम्मा
निगाली	४९२१५८८	१६२०२३१	०	७६४९४१७	५६७६११६५	०	२४८०३४४	७३४३२७४४
खैराला	९०४१२८	४७८०७५	२३७०००	७१००००	३०९५००	०	२५०८८५६	५१४७५५९
सहजपुर	७८२४५९९	०	०	११७३६८९९	०	८८०३०३०	६४०४१२४	३४७६८६५२
बसन्ता	१०२५०००	२१५१५००	४६१५००	५३५०००	३८५०००	५२६१०५	१८२५०००	६९०९१०५
फुलबारी	४२०३०७९	३८२६१०९	१०२२१००	४९१०००	२४२०००	२५००००	१६२४३७४	११४३३६६२
गोदावरी	५३००००	२२२८४३८	२९५३७५	१२५००००	२२६३८१३	०	११८९१५००	१८४५९१२७
गौरीगंगा	५७७६०१	५४५८६००	०	०	६२९४९४५	८५७४८३	८३२४४९१	२६७०७२०
मसुरीया	६२७९१६२	१२४२८०५१	२५७०००	६९२८५७८	२५७६३१३	६९६४१०५	२७९९२५०	३८१५२४५८
उदासीपुर	८७००००	१३१००००	६०३०००	३७५००	३७५००	७५२००	१०००६२५	३९३३८२५
धनगढी	१०६११५०३	१२०६५५०	६४२०८०	५९३४४३८	८७८७२३४	३०००	२७०८७०१	२९८९३५०५
जम्मा:	४२९४०६६०	३०७०७५५४	३५१८०५५	३५२७२८३२	७७६५७४७०	१७२५३९२३	४१४८७२६५	२४८८३७७५७
प्रतिशत:	१७.२५	१२.३४	१.४१	१४.१८	३१.२१	६.९३	१६.६७	१००

स्रोत : सामुदायिक वन उ.स. तथा डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को अभिलेख, २०७९ ।

डिभिजन वन कार्यालय धनगढी, कैलाली अन्तर्गतका सम्पूर्ण सामुदायिक वनहरुको विभिन्न शिर्षकमा खर्च विश्लेषण गर्दा वन संरक्षण कार्यक्रममा १७.२६%, वन विकास कार्यक्रममा १२.३४%, वन सम्बर्द्धन कार्यक्रममा १.४१%, महिला सशक्तिकरण कार्यक्रममा १४.१८%, विपन्नमूखी कार्यक्रममा ३१.२१%, सामाजिक विकास कार्यक्रममा १६.६७%, र संस्थागत विकास कार्यक्रममा ६.९३% रकम खर्च भएको देखिन्छ। उक्त तालिकाको अध्ययन गर्दा वन सम्बर्द्धन कार्य एवं समूहको संस्थागत विकासका कार्यक्रमहरुमा अतिन्यून मात्रामा कोषको रकम खर्च भएको देखिन्छ।

५.१ सामाजिक विकासका विभिन्न शिर्षकमा कोषको खर्च सम्बन्धि विवरण

डिभिजन वन कार्यालय, धनगढी कैलालीको कार्यक्षेत्रमा रहेका विभिन्न सामुदायिक वनहरुले आ.व.२०७८/७९ मा कूल ४ करोड १४ लाख ८७ हजार २६५ रुपैयाँ सामाजिक विकासका कार्यहरुमा खर्च गरेको पाईयो, जसको विस्तृत विवरण निम्नानुसार तालिका नं. ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

सम्पूर्ण सामुदायिक वनहरुको सामाजिक विकासका विभिन्न शिर्षकमा खर्च विश्लेषण गर्दा सडक/बाटो निर्माण/मर्मतमा ५७.१८%, विद्युतमा १.८२%, खानेपानीमा १०.८४%, शिक्षा क्षेत्रमा १७.४८%, स्वास्थ्य क्षेत्रमा २.१४% र कृषि/पशु विकास कार्यक्रममा १०.५५% रकम खर्च भएको देखिन्छ। माथिको तालिकामा हेर्दा यसरी खर्च भएको रकमको ठूलो हिस्सा सडक/बाटो निर्माणमा मात्र आधा भन्दा बढी रकम (५७.१८%) खर्च भएको देखिन आउँछ।

६. वन उपभोक्ता समूहको संस्थागत क्षमता विकास

कुनैपनि कार्यक्रम सफलरूपले कार्यान्वयन हुनको

लागि संस्थागत क्षमताले सर्वोपरी भूमिका खेल्दछ। यहाँ स्मरणीय के छ भने--संस्थागत क्षमताले संगठन संरचना, त्यसका मूल्य-मान्यता, कार्यशैली, नीति नियम तथा कानूनहरु, मानवीय पूँजी र तिनको क्षमता आदि वृहद क्षेत्रलाई समेटेको हुन्छ। यसरी हेर्दा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको सांगठनिक संरचनामा प्रचलित वन ऐन नियम, समूहको स्वीकृत विधान तथा कार्ययोजना वमोजिम वनको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोगको कार्य नियमित एवं व्यवस्थित तवरले संचालन गर्न आम उपभोक्ता घरधुरीहरुबाट चयन भएको एक “वन उपभोक्ता समिति” (र, यसको साथमा कहींकहीं विषयगत समितिहरु र सल्लाहकार समिति समेत) रहने र प्रचलित कानूनको परिधिभित्र रहि सामुदायिक वन तथा यसका कृयाकलापहरु सम्बन्धी केही महत्वपूर्ण निर्णयहरु गर्न, वनको संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोगमा वन उपभोक्ता समितिलाई सहयोग गर्न, समितिको काम कारवाहीउपर निगरानी गर्ने लगायतका कार्यहरुका साथै सामुदायिक वनको माध्यमबाट प्राप्त लाभांशबाट वनको विकास गर्न र समुदायको आर्थिक सामाजिक विकासमा सकृयरूपले सहभागि हुन उक्त वनलाई परम्परादेखि नै उपयोग गरिआएका स्वीकृत विधान तथा कार्ययोजनामा उल्लेख भएका घरधुरीहरु “उपभोक्ता समूह” को रूपमा रहने व्यवस्था गरिएको छ।

वन उपभोक्ता समूहहरुको संस्थागत क्षमता तर्फ विचार गर्दा सर्वप्रथम प्रचलित वन ऐन नियम तथा समूहको स्वीकृत विधान तथा कार्ययोजना वमोजिम वन उपभोक्ता समूहहरुले गर्नुपर्ने मुख्यमुख्य कार्यहरुको सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। सामान्यतया वन उपभोक्ता समूहले गर्नुपर्ने प्रमुख कार्य भनेको नै वन कार्यालयबाट प्रचलित वन ऐन नियम वमोजिम स्वीकृत वन कार्ययोजना तथा विधानमा उल्लेख भएका कार्यहरु सम्पादन गर्ने न

हो । यसमा वन संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा सदुपयोग वा वन व्यवस्थापनका प्राविधिक कार्यहरू, समूहको आय व्ययको हरहिसाव राख्ने लेखापालन सम्बन्धी कार्यहरू, समूहले गरेका विविध गतिविधिहरू एवं दैनिक प्रशासनीक कार्यहरूको अभिलेख व्यवस्थापनका कार्यहरू, वन पैदावार संकलन तथा सदुपयोग सम्बन्धी कार्यहरू तथा सोको तथ्यांक व्यवस्थापनका कार्यहरू, समय समयमा हुने समितिको मितिङ्ग तथा भेलाका निर्णयहरू र सोको कार्यान्वयन सम्बन्धी कार्यहरू, तोकिए वमोजिम समूहको कोषको रकम परिचालन सम्बन्धी कार्यहरू (वन विकास, गरिवी न्यूनीकरण तथा सामाजिक विकास सम्बन्धी काममा), समूहको वार्षिक योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, सोको आन्तरिक अनुगमन, स्वःमूल्यांकन, सार्वजनिक सुनुवाई सम्बन्धी कार्यहरू, अन्य सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय सम्बन्धी कार्यहरू, स्थानीय तह तथा वन कार्यालयमा समय-समयमा गरिने रिपोर्टिङ्ग गर्ने, आफ्ना उपभोक्ता घरधुरीको आर्थिक स्तरीकरण र सो अनुरूप न्यायोचितरूपमा वन पैदावार विक्री वितरण सम्बन्धी कार्यहरू, प्रचलित वन ऐन तथा समूहको विधान तथा कार्ययोजना विपरित काम गर्नेहरूउपर सोही विधान तथा कार्ययोजना वमोजिम छानविन गरी दण्ड जरिवाना गर्ने कार्यहरू आदि मुख्य रूपमा रहेका छन् ।

माथि उल्लिखित कार्यहरू गर्नको लागि वन उपभोक्ता समितिमा वन कार्ययोजना कार्यान्वयनको लागि सामान्य प्राविधिक ज्ञान वा तालिम भएको सदस्य (जस्तै सचिव, सहसचिव, कोषाध्यक्ष वा अन्य कुनै सदस्य), लेखा सम्बन्धी सामान्य ज्ञान तथा सिप भएको, दैनिक प्रशासनिक कार्य तथा पत्राचार एवं अभिलेख व्यवस्थापन गर्न सक्ने, सामाजिक परिचालन गर्न सक्ने र आईपरेको वखत कार्ययोजना विपरित कामगर्ने व्यक्तिको सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी एकहदको कानूनी कार्यविधी अनुशरण गरी

दण्डजरिवानाको लागि फैसलामा पुग्न सहजीकरण गर्न सक्ने जस्ता कम्तिमा ५ किसिमका ज्ञान तथा सीप भएका जनशक्तिहरू (व्यक्तिहरू) आवश्यक पर्ने देखिन्छ । यसका साथै समितिको काम कारवाहीलाई सु-व्यवस्थित गर्न एक न्यूनतम सुविधा सहितको कार्यालय भवन, बैठक तथा तालिम कक्षको समेत व्यवस्थाहुन अत्यन्त जरुरी छ ।

सामुदायिक वनको यावत् सकारात्मक पक्षहरू हुँदाहुँदै पनि पछिल्लो चरणमा टड्कारोरूपमा देखापरिरहेका समस्या एवं चुनौतीहरू (जस्तै सामुदायिक वनमा आन्तरिक विवाद र द्वन्द्व बढ्दै जानु, केही टाँठाबाठा व्यक्तिहरूले मात्र बढि पाईदा लिनु, आर्थिक विचलनका कृयाकलापहरू बढ्नु, वन पैदावारको विक्री वितरणमा पारदर्शिता नहुनु, निर्णय प्रकृया र लाभांश वितरण प्रकृयामा विपन्न एवं महिलावर्गको पहुँच स्थापीत हुन नसक्नु, कार्यसमितिको चयनमा चरम राजनीति र गुटगत स्वार्थ हावीहुनु, समितिका पदाधिकारीहरूमा जिम्मेवारी र जवाफदेहीताको कमी हुनु, कहिकहिनै अनाधिकृतरूपले वन अतिक्रमण हुनु, कार्ययोजना कार्यान्वयन गरी वन पैदावार निकाल्दा चरमविवाद उत्पन्न हुनु, वन कार्यालयबाट प्रदान गरिने प्राविधिक सेवा र नियमनको कार्य आशातितरूपमा प्रभावकारी नहुनु, आम उपभोक्ताहरूको सक्रिय सहभागितामा कमीहुँदै जानु, समयमै साधारण सभा तथा समितिको बैठक बस्न नसक्नु, वन ऐन वमोजिम तोकिएको प्रतिशतमा समूहको कोषको रकम खर्च नहुनु र खर्च भएको रकमको पनि नियमित लेखा परीक्षण एवं सार्वजनिक सुनुवाई नहुनु, यदाकदा वन क्षेत्रमा अतिक्रमण एवं चोरी निकासी बढ्दै जानु आदि) मुख्य गरी आम उपभोक्ताहरूको सशक्तिकरण नहुनु र वन उपभोक्ता समिति/समूहको संस्थागत क्षमताको यथोचित विकास हुन नसक्नुको कारणले नै भएको देखिन्छ ।

सामुदायिक वन प्रकृत्यामा संलग्न उपभोक्ताहरु सशक्त भएमा वन कार्ययोजना कार्यान्वयनको सुचिश्चितता भई वनको संरक्षण एवं व्यवस्थापन प्रभावकारी हुने, सामुदायिक वनबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण हुने, समूह/समितिका काम कारवाहीहरु चुस्तदुरुस्त हुन जाने, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढहुने, सुशासन र पारदर्शिता प्रवर्द्धन हुनका साथै समूहमा आन्तरिक विवाद न्यूनीकरण हुने, कोषको रकमको प्रभावकारी परिचालन हुने र समग्रमा विधान तथा कार्ययोजनाले परिलक्षित गरेका लक्ष्य एवं उद्देश्य प्राप्तमा सहयोग पुग्न गई सशक्त उपभोक्ताहरु मार्फत सामुहिक संस्थागत क्षमता विकास भई एक आदर्श सामुदायिक वन निर्माण हुनजाने देखिन्छ ।

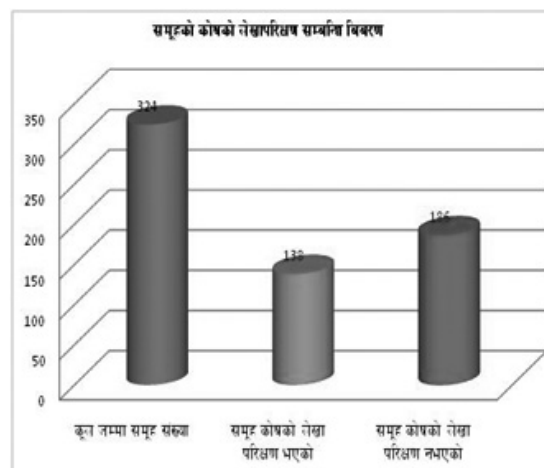
६.१ समूह कोषको लेखापरिक्षण सम्बन्धि विवरण

प्रचलित वन सम्बन्धी कानूनहरुले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरुले अनिवार्यरूपमा वार्षिक लेखा परिक्षण गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर, डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) मा प्राप्त हुन आएका लेखा परिक्षण प्रतिवेदनहरु अध्ययन गर्दा यस तर्फ सामुदायिक वनहरुले उत्साहजनक कार्य गरेको देखिन आउँदैन । यस डि.व.का.को कार्यक्षेत्रमा रहेका कूल जम्मा ३२४ वटा समूह मध्ये आ.ब. २०७७/०७८ मा १३८ वटा समूह(४२.५९%) ले मात्र आफ्नो आम्दानी तथा खर्चको लेखापरिक्षण गरेको देखिएको छ । वन उपभोक्ता समूहहरुले गरेको लेखापरिक्षणको अवस्था निम्नानुसार तालिका नं. ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ५: सब-डिभिजन अनुसार आ.ब. २०७७/०७८ मा समूह कोषको लेखापरिक्षण विवरण

सब-डिभिजन	समूह संख्या	लेखा परिक्षण भएको	लेखा परिक्षण नभएको
निगाली	१६	८	८
खैराला	२७	२	२५
सहजपुर	१५	११	४
बसन्ता	५२	२५	२७
फुलबारी	५४	२५	२९
गोदावरी	७०	१२	५८
गौरीगंगा	२२	१५	७
मसुरीया	१८	१५	३
उदासीपुर	१८	१०	८
धनगढी	३२	१५	१७
जम्मा:	३२४	१३८	१८६

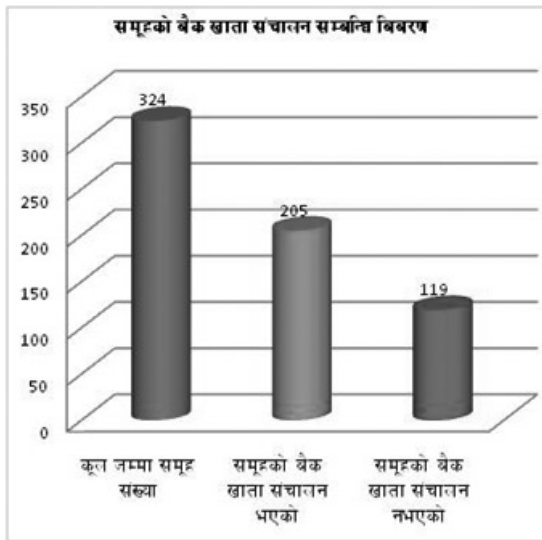
स्रोत : सामुदायिक वन उ.स. तथा डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को अभिलेख, २०७९ ।

६.२ बैक खाता संचालन सम्बन्धि विवरण

सामुदायिक वन सम्बन्धी प्रचलित ऐन नियमहरूले वन उपभोक्ता समूहको कोषको रकम अनिवार्य रूपमा बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। सब-डिभिजन वन कार्यालय अनुसार समूहको बैक खाता संचालन (भएको/नभएको) सम्बन्धी विवरण निम्नानुसार तालिका नं. ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

सब-डिभिजन	समूह संख्या	समूहको बैक खाता संचालन भएको	समूहको बैक खाता संचालन नभएको
निगाली	१६	१३	३
खैराला	२७	१२	१५
सहजपुर	१५	१५	०
बसन्ता	५२	४१	११
फुलवारी	५४	३४	२०
गोदावरी	७०	१६	५४
गौरीगंगा	२२	२१	१
मसुरीया	१८	१६	२
उदासीपुर	१८	१६	२
धनगढी	३२	२१	११

६.३ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूमा फर्त सिर्जना भएको रोजगारीको अवस्था

यस कार्यालयको कार्यक्षेत्रमा रहेका सामुदायिक

वनहरूमध्ये अधिकांश सामुदायिक वनहरूमा वन हेरालु नियुक्त गरी वन संरक्षण कार्य गरीएको र केही समूहहरूमा समूह उपभोक्ताहरूबाट आलोपालो पहरा विधिबाट संरक्षणको कार्य गरेको देखिन्छ। त्यसै गरी केही समूहहरूमा कार्यालय सचिव लगायतका कर्मचारी नियुक्त गरी कार्यालय संचालन गरी रहेको देखिन्छ। तुलनात्मक रूपमा हेर्दा पहाडी क्षेत्रका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह भन्दा तराई क्षेत्रका समूहहरूमा बढी रोजगारी सिर्जना भएको देखिन्छ। समग्रमा समूह कोषबाट खर्च ब्यहोरीने गरी हाल २२६ जना वन हेरालु, ५५ जना कार्यालय कर्मचारी र ५ जना अन्य क्षेत्रमा कार्यरत रही कूल २८६ जना नियमित रोजगारीमा रहेको देखिएको छ।

६.४ सामुदायिक वनका कार्ययोजनाहरू नबिकरणको बर्तमान अवस्था

डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) को कार्यक्षेत्रमा पर्ने कूल ३२४ सामुदायिक वनका कार्ययोजनाहरू मध्ये १२० वटा कार्ययोजनाहरूको म्याद समाप्त भएको देखिन्छ भने विगतमा वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्ययोजना लागू भएका ४८ वटा सामुदायिक वनहरूको कार्ययोजना खारेजीमा परेको कारण वन पैदावार संकलन तथा वन व्यवस्थापन कार्य संचालन गर्न नसक्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ। यस्तै वन क्षेत्र कम भएका र कोषमा अति न्यून रकम रहेका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू क्रमशः निश्कृत्य बन्दै जाने र समयमै कार्ययोजना तयार गरी आमभेलाबाट पास गराई स्वीकृतिको लागि पेश हुने क्रम घट्दै गएको देखिन्छ।

६.५ सामुदायिक वन प्रकृत्यामा उपभोक्ताहरूको सहभागिताको अवस्था

सामुदायिक वन प्रकृत्याको मूल मर्म भनेको नै स्थानीय जनताहरूको वन व्यवस्थापन (संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपायोग) तथा सो बाट प्राप्त लाभांशको

वास्तविक हुने गरेका र कतिपय चै व्यक्तिगत रिसईवी तथा राजनीतिक कारणले हुने गरेका देखिएका छन् भने कतिपय चै कमजोर अभिलेख व्यवस्थापनका कारणबाट पनि सिर्जना भएका पाईन्छन् । यस्तो स्थितिले गर्दा कतिपय समूहमा आन्तरिक द्वन्द्व एवं विग्रहको वातावरण सिर्जना भई समूहको कुशल व्यवस्थापन एवं दिगोपनामा चुनौती खडा भएको पनि देखिएको छ । सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूले विधान तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनमा विभिन्न किसिमका प्राविधिक, प्रशासनीक, लेखापालन, कानूनी तथा सामाजिक परिचालन सम्बन्धी कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने तर यसको लागि अधिकांश सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूमा दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको अवस्था विद्यमान छ । यसका साथै कतिपय सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूमा वन पैदावारको विक्री वितरणबाट उल्लेख्य मात्रामा कोषमा रकम जम्मा हुन गएको तर यसको परिचालन तथा लेखा व्यवस्थापनको लागि पर्याप्त ज्ञान सीप भएका जनशक्ति उपलब्ध नभएको अवस्था छ । यसको कारणबाट पनि समूहको आयव्यय एवं अन्य कामकारवाहीहरूको चुस्तदुरुस्त अभिलेख व्यवस्थापनमा समस्या सिर्जना हुनगई सोही कारणबाट समूहमा आन्तरिक विवाद सिर्जना हुने र समूहको संस्थागत क्षमता विकासमा अवरोध पुग्न गएको देखिन्छ ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको संस्थागत क्षमता विकासका विविध आयामहरू मध्ये आर्थिक सुशासन र पारदर्शिताले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने देखिन्छ । समग्रमा हेर्दा कतिपय उपभोक्ता समूहहरूको कमजोर आर्थिक सुशासन, अव्यवस्थित लेखा तथा अभिलेख व्यवस्थापन क्षमता, वन सम्बर्द्धन कार्य तथा समूहको संस्थागत क्षमता विकासमा हुने गरेको न्यून लगानी, कमजोर र घट्दो जनसहभागिता, वन कार्यालयहरूबाट समूह गठन पश्चात प्रदान गरिने सहयोग र पृष्ठपोषणको कमीका साथै पछिल्लो समयमा

आएको ऐन नियमको अस्पष्टता आदि कारणहरूले गर्दा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको संस्थागत क्षमता विकास आशातित रूपमा हुन नसकेको देखिँदा यस्ता महत्वपूर्ण पक्षहरूमा पर्याप्त सुधारका कदमहरू उठाउन नितान्त जरूरी देखिन्छ ।

८. सन्दर्भ सामग्रीहरू (ReferenceS)

जि.व.का., कैलाली (२०७५) । पंचवर्षिय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना २०७५/७६ देखि २०७९/८०, जिल्ला वन कार्यालय, कैलाली, धनगढी ।

डि.व.का., कैलाली (२०७९) । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रतिवेदन, डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) ।

डि.व.का., कैलाली (२०७९) । योजना फाँटमा रहेका विभिन्न अप्रकाशित अभिलेख तथा दस्तावेजहरू, डिभिजन वन कार्यालय, कैलाली (धनगढी) ।

बराल, श्रीप्रसाद र पराजुली, केशव (२०५४) । राम्रो सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा हुनुपर्ने गुणहरू, जिल्ला वन कार्यालय, भोजपुर तथा नेपाल-यू के सामुदायिक वन विकास परियोजना, धनकुटा ।

वन ऐन, २०७६ । नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

व.वा.म. (२०७५) । वन नीति, २०७५ । नेपाल सरकार, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

व.भू.म.(२०७३) । सामुदायिक वनको आर्थिक कार्यविधी निर्देशिका, २०७३ । वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

व.भू.म. (२०७९) । सामुदायिक वनको काठ दाउरा संकलन तथा विक्री वितरण निर्देशिका, २०७९ । वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।

सुदूरपश्चिम प्रदेश वन ऐन, २०७७ । उद्योग,

वन क्षेत्रको विकासको लागि वनको
व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक अवधारणामा गर्न सकेमा
मात्र समुदाय लगायत राष्ट्रको उत्थानमा योगदान
गर्न सक्ने भएकोले वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित
साम्भेदारी वनहरुको व्यवस्थापनलाई प्रवर्धन
गरौ । वनको विकास गर्न सकिएन भने देशको
समृद्धि पनि हुन सक्दैन ।

समृद्ध वन समृद्ध जीवन ।

साम्भेदारी वन व्यवस्थापन समूह

लुम्बिनी तथा देवदह साम्भेदारी वन, रुपन्देही एवं
बुद्ध शान्ति साम्भेदारी वन, नवलपरासी
लुम्बिनी प्रदेश

वन क्षेत्रको विकासको लागि वनको
व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक अवधारणामा गर्न सकेमा
मात्र समुदाय लगायत राष्ट्रको उत्थानमा योगदान
गर्न सक्ने भएकोले वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित
साम्भेदारी वनहरुको व्यवस्थापनलाई प्रवर्धन
गरौ । वनको विकास गर्न सकिएन भने देशको
समृद्धि पनि हुन सक्दैन ।

समृद्ध वन समृद्ध जीवन ।

साम्भेदारी वन व्यवस्थापन समूह

**तिलौराकोट, मायादेवी, गौतम बुद्ध, शिवराज
कपिलबस्तु, लुम्बिनी प्रदेश**

वन क्षेत्रको विकासको लागि वनको
व्यस्थापनलाई वैज्ञानिक अवधारणामा गर्न सकेमा
मात्र समुदाय लगायत राष्ट्रको उत्थानमा योगदान
गर्न सक्ने भएकोले वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित
साम्भेदारी वनहरुको व्यवस्थापनलाई प्रवर्धन
गरौ । वनको विकास गर्न सकिएन भने देशको
समृद्धि पनि हुन सक्दैन ।

समृद्ध वन समृद्ध जीवन ।

वन, वातावरण तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय
प्रदेश नं १, विराटनगर तथा गण्डकी प्रदेश, पोखरा

वन तथा वातावरण मन्त्रालय
बागमति, हेटौडा तथा लुम्बिनी प्रदेश, बुटवल

वन क्षेत्रको विकासको लागि वनको
व्यस्थापनलाई वैज्ञानिक अवधारणामा गर्न सकेमा
मात्र समुदाय लगायत राष्ट्रको उत्थानमा योगदान
गर्न सक्ने भएकोले वन सम्बर्धन प्रणालीमा आधारित
साभेदारी वनहरुको व्यवस्थापनलाई प्रवर्धन
गरौ । वनको विकास गर्न सकिएन भने देशको
समृद्धि पनि हुन सक्दैन ।

समृद्ध वन समृद्ध जीवन ।

उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय
कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत तथा सुदुर पश्चिम प्रदेश, धनगढी

उद्योग, पर्यटन तथा वन मन्त्राल
मधेश प्रदेश, जनकपुर

जलवायु परिवर्तनको असरलाई न्यूनीकरण गर्ने
कार्यमा योगदान दिनको लागी नेपालमा
उत्पादन भएको काठहरू तथा
फर्निचरको सदुपयोग गरौ ।

न्यू महालक्ष्मी सःमिल

तथा फर्निचर

उद्योग

महालक्ष्मी नगरपालिका ४
ललितपुर

वन तथा भू-संरक्षण विभाग

पृथ्वी हामी सबैको साभ्ना घर हो । मानिस, जीवजन्तु, चरा वोट
विरुवा सबैले बाँच्न पाउने अधिकार छ । वनस्पति तथा जीवजन्तुको
संरक्षण हुन सकेमात्र जीवनको पनि अस्तित्व रहन्छ । अतः हामी पनि
बाँचौ जैविक विविधता बचाऔँ । पृथ्वी पनि बचाऔँ ।

वन तथा भू-संरक्षण विभाग

बबरमहल, काठमाडौँ

प्रदेश सरकार

भौतिक पूर्वाधार, शहरी विकास तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय

गण्डकी प्रदेश, पोखरा

फोन नं. ०६१-४६५५३६

०६१-४६१५५६

ईमेल: mopid@gandaki.gov.np

यातायात संचालन सम्बन्धी सूचना!

- प्रदेश सरकारले निर्णय गरेको भाडादर अनिवार्य लागु गरौं।
- मादक पदार्थ सेवन गरी सवारी साधन नचलाऔं।
- सवारी साधन चलाउँदा आवश्यक कागजात सधैं साथमा लिएर हिँड्ने गरौं।
- तिव्र गतिमा सवारी नचलाऔं र ट्राफिक नियमकोपालना गरौं।
- हतार गरी सवारी साधन कहिल्यै नचलाऔं र हतारमा सडक पार समेत नगरौं।
- सडकमा ध्यान केन्द्रित गरेर मात्र सवारी साधन चलाउने गरौं।
- सवारी चलाउँदा मोबाईल फोनको प्रयोग नगरौं।
- आफुभन्दा अगाडीको सवारी साधनसँग Breaking Distance कायम गरेर मात्र सवारी साधन चलाउने गरौं।
- सवारी चालकले सीट बेल्टको प्रयोग गरौं।
- दाँया बायाँ मोड्दा समयमै साइडलाइटको प्रयोग गरौं।
- सधैं बस बिसौनीबाट मात्र चढ्ने र ओर्ल्ने गरौं। सुरक्षित स्थानमा र दाहिने तर्फबाट मात्रै Overtake गर्ने बानी बसालौं।
- बिच सडकमा सवारी रोकी अरू सवारी साधनलाई बाधा नपुर्याऔं।
- मोटरसाईकल चालकले अनिवार्य रूपमा कान छोपिने हेलमेट प्रयोग गरी फिता समेत बाँध्ने गरौं।
- आफु खुशी कुनै पनि सवारी साधनको स्वरूप परिवर्तन नगरौं।
- पैदलयात्रु तथा मो.सा. चालकले रातको समयमा सेतो वा चम्किलो लुगा लगाएर हिडौं।
- सवारी साधनको छतमा बसेर यात्रा नगरौं।
- घुमि तथा रोकीराखेको ठूलो सवारी साधनको अगाडी वा पछाडिबाट बाटो काट्ने नगरौं।
- फुटपाथ भएको सडकमा फुटपाथबाट मात्रै हिँड्ने गरौं।
- फुटपाथ नभएको सडकमा सडकको दाहिने किनाराबाट हिँड्ने गरौं।
- ट्राफिक नियम मिचेकोमा गर्व होइन लाज मान्ने गरौं।
- विस्तारै गए अवश्य पुगिन्छ, छिटो गए भन्न सकिन्न।
- सवारी साधन चलाउनु पूर्व चेकजाँच गरेर मात्र सवारी चलाउने गरौं।
- रातको समयमा अरू सवारीलाई बाधा हुने गरी High लाईटको प्रयोग नगरौं।

केन्द्रीय अध्यक्ष

श्री दामोदर शर्मा

प्रदेश कार्यसमिति अध्यक्षहरु

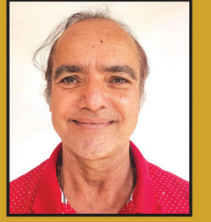
श्री अनिरुद्र साह

श्री मनोज ठाकुर

श्री रामकुमार भण्डारी

श्री राजेन्द्र न्यौपाने

श्री जितेन्द्र खड्का

श्री हिमालय साउद

श्री रामअवतार चौधरी

सम्पादक मण्डल

श्री पशुपतिनाथ कोइराला

श्री राकेश कर्ण

श्री प्रकाश अर्याल

श्री अमर साह

श्री विदेश्वर पटेल